❀ श्री ❀

हरिदास-संस्कृत-सीरिज़

२[illegible]७

साङ्ख्यकारिका

महामुनीश्वरकृष्णविरचिता

सांख्यतत्त्वकौमुदी-

सहिता।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस

बनारस सिटी।

१९८९.

THE

HARIDAS SANSKRIT SERIES

20.

THE SĀṄKHYA KĀRIKĀ

BY

THE GREAT SAGE IS'WARA KRISHNA

With a Commentary Called

SĀṄKHYA TATTVAKAUMUDĪ

By

S'RI VACHASPATI MIS'RA

WITH NOTES BY

PANDIT RAJ S'RI RAJES'VARA S'ASTRI DRAVIDA

Edited by

Pandit S'ri Hariram S'ukla

PRINTED–PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

Benares City.

Second Edition.] [1932.

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

* श्रीः *

-* हरिदास-संस्कृत-सीरिज़ *-

२०

साङ्ख्यकारिका

महामुनीश्वरकृष्णविरचिता ।

षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रविरचित-

सांख्यतत्त्वकौमुदी-

सहिता ।

द्राविडोपाह्व-पण्डितराजश्रीराजेश्वरशास्त्रिणा विरचिताभिः

विषमस्थलेषु उपयुक्ताभिष्टिप्पणीभिर्विभूषिता ।

पृथक् मुद्रिताभिः कारिकाभिः,

अकारादिक्रमोपन्यस्तया कारिकासूच्या,

विषयसूच्या च सहिता ।

पण्डित श्रीहरिरामशुक्लेन संशोधिता ।

द्वितीयं संस्करणम् ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफ़िस,

बनारस सिटी ।

१९८९.

श्रीगुरुः शरणम् ।

षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रविरचितायाः

साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्याः

भूमिका

विदितमस्तु तत्रभवतां विदुषां यत् षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रविरचितस्य साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीग्रन्थस्य एतत् द्वितीयं संस्करणमस्माभिरिदानीं मुद्रयित्वा प्रकाश्यत इति । यद्यपि अनेकत्र अनेकाभिः टीकाभिः पार्थक्येन च मुद्रितोयं ग्रन्थः । तथापि न तत्तन्मुद्रणं साङ्ख्यशास्त्राध्येतॄणां विद्यार्थिनां अनायासेन बोधोपयोगि समभवत् । यतो हि साङ्ख्यशास्त्रप्रतिपादितो विषयः स्वभावत एव दुखबोधः श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रलेखोपि तादृश एव इति तयोर्मेलनेऽपक्रमतयश्छात्रा न पारयन्तीति नाविदितम् विदुषाम् । साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्या व्याख्यासु च कापि व्याख्या न अनायासेन कौमुदीतात्पर्यविषयीभूतार्थबोधजनिकेति विचार्य श्री० १०८ पूज्यपादैः अस्मद्गुरुवर्यैः पूर्वं मुद्रितोऽयमासीत् ग्रन्थः। अयं च ग्रन्थः पृथक्मुद्रिताभिःसाङ्ख्यकारिकाभिः, विषमस्थलेषु उपयुक्ताभिष्टिप्पणीभिः, अकारादिक्रमोपन्यस्तया कारिकासूच्या, विषयसूच्या, च सहित इत्यतोऽस्मत्प्रियसुहृदां विद्यार्थिनां विशेषत उपकाराय समभवत् इत्येतदपि एतावता कालेनैवास्य द्वितीयसंस्करणमेव प्रकटयतीति नात्र विशेषतो वक्तव्यमवशिष्यते ।

श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचितस्यास्य ग्रन्थस्य महिमा तु नास्माकं वर्णनमपेक्षते । येन हि न्यायकणिका, तत्त्वसमीक्षा तत्त्वबिन्दुः, भामती, योगतत्त्ववैशारद्यम्, न्या-

यवार्तिकतात्पर्यटीकादयो अनेके तत्तद्दर्शनेषु अप्रतिमा ग्रन्था विरचितास्तस्य मिश्रमहोदयस्य महिमा केन वा दर्शनज्ञेन न विज्ञायते । एतद्ग्रन्थस्यापि तत्कृततया पूर्वोक्तग्रन्थवदेव महात्म्यमित्यपि सर्वसम्मतमेव । विद्यमानास्वपि अन्यासु साङ्ख्यकारिकाटीकासु इयमेव कारिकाशयबोधनपटीयसीत्यपि न तिरोहितं विदुषाम् ।

एतन्मूलभूताः साङ्ख्यकारिका अपि साङ्ख्यसूत्रस्थानाभिषिक्ता इति तासां प्रामाण्यमपि निर्विवादमेव । यतो हि वेदान्तादिदर्शनादिषु सांङ्ख्यशास्त्रीयपदार्थनिरूपणावसरे कारिका एव प्रमाणत्वेनोपन्यस्ता न पुनः सूत्राणि । तस्मात् कारिकाया अपि महिमा सांख्यसूत्रापेक्षया न न्यून इति सर्वसम्मतमेव । किं पुनरस्माभिर्निवेदनीयमेतद्ग्रन्थविषये यदुच्यते तत्सर्वमल्पमेव भवेदित्यालोच्य विरम्यते ।

परमपरिश्रमेण संशोधितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे मदीयमतिमान्द्यात् दृष्टिदोषाद्वा सीसकाक्षरयोजकदोषाद्वा समुत्पन्नानि स्खलितानि संशोधयन्तु गुणैकपक्षपातिनो विद्वांस इति च प्रार्थयति ।

विदुषां वशंवदो

हरिरामशर्मा शुक्लः ।

❀ श्रीः ❀

साङ्ख्यकारिका

दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ ।
दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् ॥ १ ॥
दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।
तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥ २ ॥
मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ ३ ॥
दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।
त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ ४ ॥
प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम् ।
तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवचनं तु ॥ ५ ॥
सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।
तस्मादपि चाऽसिद्धं परोक्षमाप्तागमात्सिद्धम् ॥ ६ ॥
अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् ।
सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च ॥ ७ ॥
सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाऽभावात् कार्यतस्तदुपलब्धेः ।
महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिसरूपं विरूपं च ॥ ८ ॥
असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ ९ ॥
हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥ १० ॥
त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥ ११ ॥
प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।
अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥ १२ ॥
सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।
गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चाऽर्थतो वृत्तिः ॥ १३ ॥
अविवेक्यादेः सिद्धिस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात् ।
कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्याऽव्यक्तमपि सिद्धम् ॥ १४ ॥

भेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तितः प्रवृत्तेश्च ।
कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥ १५ ॥
कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च ।
परिणामतः सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् ॥ १६ ॥
संघातपरार्थत्वात्त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १७ ॥
जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥ १८ ॥
तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।
कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ १९ ॥
तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥ २० ॥
पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥ २१ ॥
प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ २२ ॥
अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।
सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम् ॥ २३ ॥
अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ।
एकादशकश्च गणस्तन्मात्रापञ्चकश्चैव ॥ २४ ॥
सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ।
भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥ २५ ॥
बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ २६ ॥
उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् ।
गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदाश्च ॥ २७ ॥
शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।
वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ॥ २८ ॥
स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ २९ ॥
युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा।
दृष्टे तथाऽप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः ॥ ३० ॥
स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिम्।
पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करणम् ॥ ३१ ॥
करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम्।
कार्यं च तस्य दशधाऽऽहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च ॥ ३२ ॥
अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम्।
साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥ ३३ ॥
बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि।
वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविषयाणि ॥ ३४ ॥
सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात्।
तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥ ३५ ॥
एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः।
कृत्स्नं पुरुषस्याऽर्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥ ३६ ॥
सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः।
सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥
तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः।
एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च ॥ ३८ ॥
सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः।
सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्तन्ते ॥ ३९ ॥
पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम्।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥ ४० ॥
चित्रं यथाऽऽश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा च्छाया।
तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥ ४१ ॥
पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन।
प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्नटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥ ४२ ॥
सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृताश्च धर्माद्याः।
दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः ॥ ४३ ॥

धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण ।
ज्ञानेन चाऽपवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः ॥ ४४ ॥
वैराग्यात्प्रकृतिलयः संसारो भवति राजसाद्रागात् ।
ऐश्वर्यादविघातो विपर्ययात्तद्विपर्यासः ॥ ४५ ॥
एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः ।
गुणवैषम्यविमर्दात्तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत् ॥ ४६ ॥
पञ्च विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् ।
अष्टाविंशतिभेदा तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिः ॥ ४७ ॥
भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः ॥ ४८ ॥
एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुदिष्टा ।
सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ ४९ ॥
आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः ॥ ५० ॥
ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।
दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥ ५१ ॥
न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः ।
लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ॥ ५२ ॥
अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।
मानुषकश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥ ५३ ॥
उर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः ।
मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥ ५४ ॥
तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।
लिङ्गस्याऽविनिवृत्तेस्तस्मात् दुःखं स्वभावेन ॥ ५५ ॥
इत्येष प्रकृतिकृतो महदादिविशेषभूतपर्यन्तः ।
प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः ॥ ५६ ॥
वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ ५७ ॥
औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः ।

पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ॥ ५८ ॥
रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।
पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः ॥ ५९ ॥
नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः ।
गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्याऽर्थमपार्थकं चरति ॥ ६० ॥
प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।
या दृष्टाऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥ ६१ ॥
तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नाऽपि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ ६२ ॥
रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।
सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥ ६३ ॥
एवं तत्त्वाभ्यासान्नाऽस्मि न मे नाऽहमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ ६४॥
तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात्सप्तरूपविनिवृत्ताम् ।
प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वच्छः ॥६५ ॥
दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाऽहमित्युपरमत्यन्या ।
सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नाऽस्ति सर्गस्य ॥ ६६ ॥
सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवत् धृतशरीरः ॥ ६७ ॥
प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ ।
ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥ ६८ ॥
पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् ।
स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ॥ ६९ ॥
एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।
आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम् ॥ ७० ॥
शिष्यपरम्परयाऽऽगतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः ।
सङ्क्षिप्तमार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥ ७१ ॥
सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य ।
आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चाऽपि ॥ ७२ ॥

इतीश्वरकृष्णविरचिता साङ्ख्यकारिका समाप्ता ॥

साङ्ख्यकारिकाया अकारादिक्रमेण सूचो ।

* श्रीः *

साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीस्थविषयसूची ।

कारिका १

कारिका ९

* ॐ तत्सत् *

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी

(१)अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां नमामः ।
अजा ये तां जुषमाणां भजन्ते जहत्येनां भुक्तभोगां नुमस्तान् ॥१॥
(२)कपिलाय महामुनये मुनये शिष्याय तस्य चासुरये ।
पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायैते(३) नमस्यामः ॥ २ ॥

---

(१) तत्रभवान् विपश्चिदपश्चिमो वाचस्पतिमिश्रः सांख्यसूत्रभूतां कारिकावलीं व्याचिख्यासुः प्रारिप्सितग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिकारणेन किंयद्वर्णान्यथाकारेण अजामेकामिति श्रौतेनैव मङ्गलेन 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इति सूत्रोक्ताशब्दत्वहेतुं श्लथयन्प्रधानस्य वैदिकत्वं च व्यवस्थापयन् सांख्यसिद्धान्तसूचनपूर्वकं प्रकृतिं पुरुषांश्च ग्रन्थादौ प्रणमति—अजामेकामिति । न जायते इति अजा मूलप्रकृतिरित्यर्थः । तां नमाम इति सम्बन्धः । ननु कथं प्रत्यक्षाविषयायाः प्रकृतेः सत्त्वं, येन नमस्कारः सविषयः स्यादिति चेत्, कार्यलिङ्गकानुमानेन तस्याः सत्त्वं साधयति—बह्वीः प्रजाः सृजमानामिति। विमताः प्रजाः सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकाः तत्स्वभावान्वितत्वात् यो यत्स्वभावान्वितः स तदात्मकवस्तुप्रकृतिकः यथा मृत्स्वभावान्वितो घटो मृदात्मकवस्तुप्रकृतिक इति सामान्यव्याप्त्या प्रधानसिद्धिः । अनवस्थापरिहाराय परमाणूनां निराकरणाय च एकामित्युक्तम् । एकस्या अपि गुणवैचित्र्याद्विचित्रकार्यकर्तृत्वद्योतनायाह । लोहितशुक्लकृष्णामिति । जुषमाणां स्वकार्यभोगादिभिः सेवमानाम् । भजन्ते तामेव आत्मत्वेन गृहीत्वा तद्धर्मान् आत्मन्यध्यस्यन्ति, त एव उत्पन्नविवेकज्ञानाः भुक्तभोगां जहति परित्यजन्ति ॥

(२) यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इति सिद्धान्तानुसारेण प्रकृतिपुरुषान्प्रणम्य गुरुवन्दनमपि करोति । कपिलायेति । तथा च कपिलादीनां स्वीयग्रन्थद्वारा उपदेशकत्वात् सिद्धं गुरुत्वमिति भावः ।

(३) वयमिति शेषः ।

इह खलु प्रतिपित्सितमर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनो भवति प्रेक्षावताम्(१)। अप्रतिपित्सितमर्थं तु प्रतिपादयन् 'नायं लौकिको(२) नापि परीक्षकः(३)' इति प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत। स चैषां प्रतिपित्सितोऽर्थो, यो ज्ञातः सन् परमपुरुषार्थाय(४) कल्पते, इति प्रारिप्सितशास्त्रविषयज्ञानस्य परमपुरुषार्थसाधनहेतुत्वात्(५) तद्विषयजिज्ञासामवतारयति(६)—

(७)दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ।
(८)दृष्टे साऽपार्था चेत् नैकान्तात्यन्ततोऽभावात्॥१॥

(१) प्रकृष्टफलोद्देशमन्तरेणाप्रवर्तमानानामित्यर्थः।
(२) शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यबुद्धिप्रकर्षो लौकिकः।
(३) शब्दतदुपजीविप्रमाणजन्यबुद्धिप्रकर्षः परीक्षकः।
(४) पुरुषार्थे परमत्वं च नित्यनिरतिशयत्वम्।
(५) प्रारब्धुमिष्टं यच्छास्त्रं तस्य यो विषयः पञ्चविंशतितत्त्वानि तज्ज्ञानस्य, परमपुरुषार्थो मोक्षः तस्य साधनं यत्सत्त्वपुरुषान्यताज्ञानं तस्य हेतुत्वात्। (६) अवतारयति-साधयतीत्यर्थः।
(७) अत्र अनुमानप्रकारस्तु-शास्त्रप्रतिपाद्यो विषयः मुमुक्षुणा जिज्ञास्यः, दुःखत्रयनिवृत्तिरूपप्रयोजनोपायत्वेन मुमुक्षुज्ञानविषयीभूतार्थजनकत्वात्। यत् प्रयोजनोपायत्वेन यज्ज्ञानविषयीभूतार्थजनकं तत् तेन जिज्ञास्यं यथा धर्मादिकम्।
(८) अत्र शास्त्रविषयजिज्ञासामन्तरेणापि दृष्टोपायेनैव प्रयोजनवत्त्वसिद्धौ शास्त्रविषयजिज्ञासा न सम्भवति इति शङ्कते-दृष्टे साऽपार्थेति। तत्खण्डयति-नैकान्तेति। एकान्तो दुःखनिवृत्तेरवश्यं भावः, अर्थात्-दुःखनिवृत्तिरूपफलोपधायकत्वम्। अत्यन्तो निवृत्तस्य दुःखस्य पुनरनुत्पादः, अर्थात्-स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वम्। तथा च इदमत्रानुमानशरीरम्-मुमुक्षुणा दृष्टोपायो न जिज्ञास्यः स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखत्रयनिवृत्तिरूपफलोपधायकत्वाभावात्। अत एतादृशदुःखनिवृत्तिरूपफलसाधनत्वं शास्त्रीयज्ञानस्यैवेति तद्विषय एव मुमुक्षुणा जिज्ञास्यः। एतेन—यथाश्रुते दुःखापघातकहेतुरूपपक्षे आत्मनिष्ठस्य दुःखत्रयापघातस्य हेतोरसत्त्वात् कथमत्र हेतुसाध्यभाव इति शङ्का निरस्ता।

एवं हि शास्त्रविषयो न जिज्ञास्येत यदि दुःखं नाम जगति न स्यात्(१), सद्वा न जिहासितम्, जिहासितं वा अशक्यसमुच्छेदम्, अशक्यसमुच्छेदता च द्वेधा-दुःखस्य नित्यत्वात्, तदुच्छेदोपायापरिज्ञानाद्वा। शक्यसमुच्छेदत्वेऽपि च शास्त्रविषयस्य ज्ञानस्यानुपायत्वाद्वा(२), सुकरस्योपायान्तरस्य सद्भावाद्वा(३)॥

तत्र न तावद्दुःखं नास्ति नाप्यजिहासितमित्युक्तम्-"दुःखत्रयाभिघातात्" इति। दुःखानां त्रयं दुःखत्रयम्। तत् खलु आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकञ्च।

तत्राध्यात्मिकं द्विविधम्, शारीरं मानसं च। शारीरं-वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम्।

मानसं काम-क्रोध-लोभ-मोह-भयेर्ष्या-विषाद-विषयविशेषादर्शननिबन्धनम्। सर्वञ्चैतदान्तरोपाय(४)साध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम्।

बाह्योपायसाध्यं दुःखं द्वेधा, आधिभौतिकम् आधिदैविकञ्च। तत्राधिभौतिकम् मानुष-पशु-मृग-पक्षि-सरीसृप-स्थावरनिमित्तम्। आधिदैविकं तु यक्ष-राक्षस-विनायक-ग्रहाद्यावेशनिबन्धनम्। तदेतत् प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजःपरिणामभेदो(५) न शक्यते प्रत्याख्यातुम्। तदनेन दुःखत्रयेणान्तःकरणवर्तिना चेतनाशक्तेः

(१) तथा च पूर्वोक्तानुमाने साधनाप्रसिद्धिरित्यर्थः। एवमग्रेऽपि-तदुच्छेदोपायापरिज्ञानाद्वेत्यन्तं साधनाप्रसिद्धिर्बोध्या।

(२) तथाच उक्तानुमाने स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः।

(३) तथा च बलवदनिष्टानुबन्धित्वेन न जिज्ञास्य इति सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः।

(४) आन्तरोपायः-अहंकारास्पदनिष्ठोपायः।

(५) साङ्ख्यसिद्धान्तसिद्धपंचविंशतितत्त्वेषु दुःखस्यानुपादानात्कुत्र तस्यान्तर्भाव इत्याशंकायामाह। रजः परिणामभेद इति।

प्रतिकूलवेदनीयतया(१)ऽभिसम्बन्धोऽभिघात इति। एतवता प्रतिकूलवेदनीयत्वं जिहासाहेतुरुक्तः। यद्यपि न सन्निरुध्यते(२) दुःखम्, तथाऽपि तदभिभवः शक्यः कर्तुमित्युपरिष्टादुपपादयिष्यते।

तस्मादुपपन्नम् "तदपघातके हेतौ" इति। तस्य दुःखत्रयस्य अपघातकः तदपघातकः। उपसर्जनस्यापि बुद्ध्या सन्निकृष्टस्य 'तदा'(३)परामर्शः। अपघातकश्च हेतुः शास्त्रप्रतिपाद्यो नान्य इत्याशयः।

अत्र शङ्कते—"दृष्टे साऽपार्था चेत्" इति।

अयमर्थः—अस्तु तर्हि दुःखत्रयम्, जिहासितं च तद्भवतु, भवतु च तच्छक्यहानम्, सहतां च शास्त्रगम्य उपायस्तदुच्छेत्तुम्। तथाऽप्यत्र प्रेक्षावतां जिज्ञासा न युक्ता, दृष्टस्यैवोपायस्य तदुच्छेदकस्य सुकरस्य विद्यमानत्वात्। तत्त्वज्ञानस्य तु अ-

(१) शत्रुगतदुःखत्रये जिहासाभावादाह। प्रतिकूलेति। तथा च एतन्मते कार्यमात्रस्यैव सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकतया उद्रिक्तरजोगुणस्यैव दुःखस्य जिहासा नान्यस्येति फलितम्।

(२) सत्कार्यवादिनां साङ्ख्यानां मते दुःखस्य नित्यत्वात्।

(३) दुःखत्रयाभिघातरूपसमासे अभिघाते गुणभूतस्यापि दुःखत्रयस्य बुद्ध्या सन्निकृष्टस्य अर्थात् बुद्धिविषयस्य तच्छब्देन परामर्शः।

अयम्भावः—तदादिसर्वनाम्नां विशेष्यपरामर्शकत्वमिति नास्ति नियमः, किन्तु बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नबोधकत्वमेवेति विशेषणीभूतस्यापि दुःखत्रयस्य बुद्धिस्थत्वात्तत्पदेन ग्रहणं सम्भवतीति।

परे तु घटोऽस्ति स नित्य इत्यादौ तच्छब्देन विशेषणीभूतघटत्वस्यापरामर्शात् कथमत्र तच्छब्देन दुःखत्रयस्य परामर्श इत्यत आह। उपसर्जनस्यापीति। तथा च

'दृश्येते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमाः'। इत्यादिवत्रापि तच्छब्देन उपसर्जनस्यापि परामर्शे न दोषः, पूर्वोक्तदोषवारणाय पूर्वोपक्रान्तशब्दशक्यतावच्छेदकापरामर्शकत्वस्यैव तत्राङ्गीकारादिति वदन्ति।

नेकजन्माभ्यासपरम्पराऽऽयाससाध्यतयाऽतिदुष्करत्वात्।

तथा च लौकिकानामाभाणकः—

अर्के(१) चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्।
इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत्॥ इति।

सन्ति चोपायाः शतशः शारीरदुःखप्रतीकारायेषत्करा भिषजां वरैरुपदिष्टाः। मानसस्यापि सन्तापस्य प्रतीकाराय मनोज्ञ-स्त्री-पान-भोजन-विलेपन-वस्त्रालङ्कारादिविषयसम्प्राप्तिरुपायः सुकरः। एवमाधिभौतिकस्यापि दुःखस्य नीतिशास्त्राभ्यास-कुशलता-निरत्ययस्थानाध्यसनादिः प्रतीकारहेतुरीषत्करः। तथाऽऽधिदैविकस्यापि दुःखस्य मणि-मन्त्रौषधाद्युपयोगः सुकरः प्रतीकारोपाय इति॥

निराकारोति-"न" इति। कुतः? "एकान्तात्यन्ततोऽभावात्"। एकान्तो-दुःखनिवृत्तेरवश्यम्भावः, अत्यन्तो-निवृत्तस्य दुःखस्य पुनरनुत्पादः, तयोः एकान्तात्यन्तयोरभावः एकान्तात्यन्ततोऽभावः। षष्ठीस्थाने सार्वविभक्तिकस्तसिः।

एतदुक्तं भवति-यथाविधि रसायनादिकामिनीतिशास्त्राभ्यासमन्त्राद्युपयोगेऽपि तस्य तस्याध्यात्मिकादेर्दुःखस्य निवृत्तेरदर्शनात् अनैकान्तिकत्वम्, निवृत्तस्यापि पुनरुत्पत्तिदर्शनात् अनात्यन्तिकत्वम्, इति सुकरोऽपि ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेर्न दृष्ट उपाय(२) इति नापार्था जिज्ञासेत्यर्थः॥

यद्यपि दुःखममङ्गलम्, तथाऽपि तत्परिहारार्थत्वेन तदप-

(१) अक्के गृहकोणे, अर्के इति पाठे अर्कवृक्षे।
(२) दृष्ट उपायः दुःखनिवृत्तेः उपायो न इति उपायपदमावर्तनीयम्।

घातो मङ्गलमेवेति युक्तं शास्त्रादौ तत्कीर्तनमिति ॥ १ ॥

स्यादेतत् । मा भूद्दृष्ट उपायः, वैदिकस्तु ज्योतिष्टोमादिः सहस्रसंवत्सर(१)पर्यन्तः कर्मकलापस्तापत्रयमेकान्तमत्यन्तञ्चापनेष्यति । श्रुतिश्च, 'स्वर्गकामो यजेत" इति । स्वर्गश्च—

यन्न (२)दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ १ ॥

इति । (तन्त्रवा०)

दुःखविरोधी सुखविशेषश्च स्वर्गः । स च स्वशक्त्या समूलघातमपहन्ति दुःखम् । न चैष क्षयी । तथा हि श्रूयते—"अपाम सोमममृता अभूम"इति । तत्क्षये कुतोऽस्यामृतत्वसम्भवः । तस्माद्वैदिकस्योपायस्य तापत्रयप्रतीकारहेतोर्मूहूर्त-यामाहोरात्र-मास-संवत्सरनिर्वर्तनीयस्यानेकजन्मपरम्पराऽऽयाससम्पादनीयात् विवेकज्ञानात् ईषत्करत्वात् पुनरपि व्यर्था(३) जिज्ञासा इत्याशङ्क्याह—

(४)दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः।

---

(१) सम्वत्सरशब्दो दिनवाचकः इति पूर्वमीमांसायां (६ अ० ७ पा० १३ अधिकरणे) 'सहस्रसम्वत्सरं तदायुषामसम्भवान्मनुष्येषु' इत्यारभ्य 'अहानि वाऽभिसंख्यत्वात्' इत्यन्तेन सूत्रनिचयेन निर्णीतम् ।

(२) यन्नेति । दुःखेन सम्भिन्नं सहचरितं नेत्यर्थः । ग्रस्तं अपकृष्टं नेत्यर्थः । अनन्तरम् अविच्छिन्नम्—मध्ये विच्छेदो नास्तीत्यर्थः । अभिलाषोपनीतं इच्छामात्रजन्यमित्यर्थः । मात्रपदेन प्रयत्नव्यवच्छेदः इच्छामात्रेण सुखोत्पत्तिः न प्रयत्नस्यावश्यकतेति भावः । स्वःपदास्पदम् स्वर्गपदवाच्यमित्यर्थः ।

(३) अन्यत्र गतार्थत्वादसम्भवीत्यर्थः ।

(४) मुमुक्षुणा आनुश्रविकोऽप्युपायो न जिज्ञास्यः ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखत्रयानिवर्तकत्वात दृष्टवत् ।

तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥२॥

"दृष्ट" इति । गुरुपाठादनु श्रूयते इत्यनुश्रवो वेदः । एतदुक्तं भवति—श्रूयत एव परं न केनापि क्रियत इति । तत्र भव आनुश्रविकः, तत्र प्राप्तो ज्ञात इति यावत् । आनुश्रविकोऽपि कर्मकलापो दृष्टेन तुल्यो वर्तते, ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखत्रयप्रतीकारानुपायत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् ।

यद्यपि(१) च "आनुश्रविकः" इति सामान्याभिधानम्, आनुश्राम

अत्र हेतोरसिद्धत्वाशङ्कायां तं हेतुं साधयति—स हीति । आनुश्रविकोपायः ऐकान्तिकात्यन्तिदुःखत्रयनिवर्तको न भवति अविशुद्धियुक्तत्वात् क्षययुक्तत्वात् अतिशययुक्तत्वात् ।

यद्यपि क्षयातिशयौ फलनिष्ठौ, उपायनिष्ठं क्षयातिशययुक्तत्वं न ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखत्रयनिवर्तकत्वाभावप्रयोजकम्, क्षयिष्णुना सातिशयेन च उपायेन नित्यनिरतिशयफलजननसम्भवात् अतः क्षयिष्णुफलजनकत्वात् सातिशयफलजनकत्वात इति हेतुः परिष्करणीयः । अविशुद्धियुक्तत्वादिति हेतुना च साङ्गस्य ज्योतिष्टोमादेः कर्मणः सुखजनकपुण्यापूर्वजनकत्ववत् दुःखजनकपापापूर्वजनकत्वमस्ति इति द्योतितम् । तेन दुःखसम्भिन्नसुखजनकत्वात् इति हेतुः पर्यवसितः । तथा च विषसम्पृक्तमधुरभोजनवत् इदमपि मुमुक्षुणा हेयमिति तात्पर्यम् । एवं च पूर्वपक्षे 'यन्न दुःखेन' इत्यादि स्वर्गलक्षणमुपवर्ण्य तादृशस्वर्गसाधनत्वेन ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवर्तकत्वं पूर्वपक्षिणा आनुश्रविकस्य उपायस्य यत् प्रसाधितं तत् खण्डितं भवति ।

तथाहि—अविशुद्धियुक्तत्वेन पापजनकत्वात् ज्योतिष्टोमादेः कर्मणः दुःखसम्भिन्नफलजनकत्वात् दुःखासम्भिन्नत्वरूपविशेषणस्य असिद्धिर्दर्शिता । एवं क्षयिष्णुरूपफलजनकत्वादित्यनेन 'नच ग्रस्तमनन्तरम्' इति विशेषणं निरस्तं भवति । सातिशयफलजकत्वेन हेतुना 'अभिलाषोपनीतम् इति विशेषणं निरस्तम् ।

(१) अत्र आनुश्रविकत्वावच्छेदेन मुमुक्षुजिज्ञास्यत्वाभावो न साधयितुं शक्यः, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयस्य कारणत्वात् आनुश्रविकत्वावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चया-सम्भवात् विवेकज्ञानस्यापि आनुश्रविकतया तत्र हेतोरभावनिश्चयात् अतः

तथाऽपि कर्मकलापाभिप्रायं द्रष्टव्यम्, विवेकज्ञानस्याप्यानुश्रविकत्वात्। तथा च श्रूयते—"आत्मा वाऽरे ज्ञातव्यः" प्रकृतितो विवेक्तव्यः(१) (२।४।५), "न स पुनरावर्तते" (छा० ८।१५) इति ॥

अस्यां प्रतिज्ञायां हेतुमाह—"स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः" इति। "अविशुद्धिः" सोमादियागस्य पशुबीजादिवधसाधनता(२)। यथाऽऽह स्म भगवान् पञ्चशिखाचार्यः—"स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः" इति। 'स्वल्पः सङ्करो' ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्य पशुहिंसादिजन्मनाऽनर्थहेतुनाऽपूर्वेण सङ्करः। 'सपरिहारः,' कियताऽपि प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यः। अथ च प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितम्, प्रधानकर्मविपाकसमये स पच्यते। तथाऽपि यावदसावनर्थं सूते तावत् प्रत्यवमर्षेण सहिष्णुतया सह वर्तत इति सप्रत्यवमर्षः। मृष्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामहाह्रदवगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम् ॥

न च—"न हिंस्यात् सर्वा भूतानि" इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यनेन बाध्यते इति युक्तम्, विरोधाभावात्। विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते। न चेहास्ति कश्चिद्विरोधः, भिन्नविषयत्वात्।

आनुश्रविक इति सामान्यमपि कर्मकलापाभिप्रायमेव, तथा च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ न कश्चिद्दोष इत्यभिप्रायेणाह। यद्यपीति।

(१) ज्ञातव्य इत्येतस्य साङ्ख्यमतेन व्याख्या प्रकृतितो विवेक्तव्य इति। न तु अयं श्रौतः पाठः।

(२) पशुबीजादिवधः साधनं यस्य तत्तेत्यर्थः।

(१)तथा हि-"न हिंस्यात्" इति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते, न त्वक्रत्वर्थत्वमपि, "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्वर्थमुच्यते, नानर्थहेतुत्वाभावः, तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिद्विरोधोऽस्ति । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति, क्रतोश्चोपकरिष्यतीति ॥

क्षयातिशयौ च फलगतावप्युपाये उपचरितौ । क्षयित्वं च स्वर्गादेः 'सत्त्वे सति कार्यत्वात्' अनुमितम् । ज्योतिष्टोमादयः स्वर्गमात्रस्य साधनम्, वाजपेयादयस्तु स्वाराज्यस्येत्यातिशययुक्तत्वम् । परसम्पदुत्कर्षो हि हीनसम्पदं पुरुषं दुःखाकरोति ॥

"अपाम सोमममृता अभूम" इति चामृतत्वाभिधानं चिरस्थेमान(२)मुपलक्षयति । यदाहुः—

"आभूतसम्प्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते" इति ॥ अत एव च श्रुतिः—

"न कर्मणा(३) न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः ।

---

(१) न हिंस्यादिति निषेधेन हि 'हिंसा पुरुषानर्थकरी' इत्येव बोध्यते, नतु 'हिंसा क्रतूपकारिका न' इत्येवमपि । एवं 'पशुमालभेत' इतिवाक्ये-नापि 'हिंसा यागोपकारिणी इत्येव ज्ञाप्यते, न तु "हिंसा नानर्थकरी" इति । एवं च भिन्नार्थबोधकत्वान्न विरोधः । यदि च न हिंस्यादित्यस्य 'हिंसाऽनर्थहेतुः अक्रत्वर्था च' इति अर्थद्वयम्, तथा "अग्निषोमीयं पशुमालभेत' इत्यस्यापि, 'पश्वालभनं क्रत्वर्थं नानर्थहेतुः' इति अर्थद्वयं कल्प्येत' तदा वाक्यभेदः स्यात्, स चानिष्ट इत्यभिप्रायेणाह । तथा हीति ।

(२) चिरस्थेमानं चिरस्थायित्वमित्यर्थः ।

(३) न कर्मणेति । कर्मणा—ज्योतिष्टोमादिना प्रजया—गार्हस्थ्यधर्मेण धनेन—तत्साध्यदानादिनेत्यर्थः । गुहायां बुद्धौ निहितं, तथाच बुद्ध्यैव विवेकख्यातिर्नान्यथेत्यर्थः ।

परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति" इति।
तथा "कर्मणा मृत्युमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमीहमानाः।
तथा परे ऋषयो ये मनीषिणः परं कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुः" इति च ॥

तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह-"तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्" इति। तस्मात्-आनुश्रविकात् दुःखापघातकोपायात् सोमपानादेरविशुद्धात् अनित्यसातिशयफलात्, विपरीतः विशुद्धः हिंसादिसङ्करभावात्, नित्यनिरतिशयफलः, असकृत् अपुनरावृत्तिश्रुतेः। न च कार्यत्वेनानित्यता फलस्य युक्ता, भावकार्यस्य तथात्वात्, दुःखप्रध्वंसस्य तु कार्यस्यापि तद्वैपरीत्यात्। न च दुःखान्तरोत्पादः, कारणाप्रवृत्तौ कार्यस्यानुत्पादात्, विवेकज्ञानोपजननपर्यन्तत्वाच्च कारणप्रवृत्तेः। एतच्चोपरिष्टादुपपादयिष्यते।

अक्षरार्थस्तु—तस्मात्—आनुश्रविकात् दुःखापघातकात् हेतोः, विपरीतः—सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययः साक्षात्कारो दुःखापघातको हेतुः, अत एव श्रेयान्। आनुश्रविको हि वेदविहितत्वात् मात्रया(१) दुःखापघातकत्वाच्च प्रशस्यः। सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययोऽपि प्रशस्यः। तदनयोः प्रशस्ययोर्मध्ये सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययश्रेयान्ः (२)।

कुतः पुनरस्योत्पत्तिः ? इत्यत आह-"व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्" इति। व्यक्तं च अव्यक्तं च ज्ञश्च व्यक्ताव्यक्तज्ञाः,

(१) लेशेनेत्यर्थः।
(२) प्रशस्यतर इत्यर्थः।

तेषां विज्ञानं विवेकेन ज्ञानम् । व्यक्तज्ञानपूर्वकमव्यक्तस्य तत्कारणस्य ज्ञानम् । तयोश्च पारार्थ्येनात्मा परो ज्ञायते(१), इति ज्ञानक्रमेणाभिधानम् ।

एतदुक्तं भवति-श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्यो व्यक्तादीन् विवेकेन श्रुत्वा, शास्त्रयुक्त्या च व्यवस्थाप्य दीर्घकालादर(२)नैरन्तर्यसत्कारा(३)सेवितात्(४) भावनामयात् विज्ञानमिति । तथा च वक्ष्यति--

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् । (६४)इति ॥२॥

तदेवं प्रेक्षावदपेक्षितार्थत्वेन शास्त्रारम्भं समाधाय (५)शास्त्रमारभमाणःश्रोतृबुद्धिसमवधानाय तदर्थं सङ्क्षेपतः(६) प्रतिजानीते-

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥३॥

सङ्क्षेपतो हि शास्त्रार्थस्य चतस्रो विधाः । कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव, कश्चिदर्थो विकृतिरेव, कश्चित्प्रकृतिविकृतिः, कश्चिदनुभयरूपः ।

तत्र का प्रकृतिः ? इत्युक्तम्-"मूलप्रकृतिरविकृतिः" इति । प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानम्, सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था,(७) सा अविकृतिः, प्रकृतिरेवेत्यर्थः । कुतः ? इत्युक्तम्-,

(१) एतच्च 'संघातपरार्थत्वात्' इत्यस्यां कारिकायां स्पष्टम् ।
(२) आदरः दृढतरप्रयत्न इत्यर्थः ।
(३) सत्कारः निर्दुष्टत्वविशिष्टगुणवत्त्वबुद्धिः ।
(४) आसेवितम् आसेवनम् । (५) कर्तव्यतया निश्चित्य ।
(६) शास्त्रार्थस्य बहुत्वे अस्य ग्रन्थस्य अतिकठिनत्वादयं ग्रन्थो न पठनीय इति बुद्ध्या श्रोतुः प्रवृत्तिर्न भवेदित्यतः संक्षेपेण प्रतिज्ञा ।
(७) साम्यावस्था—अनभिव्यक्तावस्था ।

"मूलेति"। मूलञ्चासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः। विश्वस्य कार्यसङ्घातस्य सा मूलम्, न त्वस्या मूलान्तरमस्ति, अनवस्थाप्रसङ्गात्। न चानवस्थायां प्रमाणस्तीति भावः।

कतमाः पुनः प्रकृतिविकृतयः, कियत्यश्च? इत्यत उक्तम्—"महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त" इति। प्रकृतयश्च विकृतयश्च ता इति प्रकृतिविकृतयः सप्त।

तथा हि महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिः(१), विकृतिश्च मूलप्रकृतेः। एवमहङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणां च प्रकृतिः, विकृतिश्च महतः। एवं पञ्चतन्मात्राणि तत्त्वानि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाहङ्कारस्य।

अथ का विकृतिरेव, कियती च? इत्यत उक्तम्—"षोडशकस्तु विकारः" इति। षोडशसङ्ख्यापरिमितो गणः षोडशकः। तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च। पञ्च महाभूतानि एकादश इन्द्रियाणि चेति षोडशको गणो विकार एव, न प्रकृतिरिति। यद्यपि च पृथिव्यादीनां गोघटवृक्षादयो विकाराः, एवं तद्विकारभेदानां पयोबीजादीनां दध्यङ्कुरादयः, तथाऽपि गवादयो बीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरम्। 'तत्त्वान्तरोपादानत्वं च प्रकृतित्वम्' इहाभिप्रेतमिति न दोषः। सर्वेषां गोघटादीनां (२)स्थूलतेन्द्रियग्राह्यता च समेति न तत्त्वान्तरत्वम्(३)।

(१) अत्र सर्वत्र प्रकृतिशब्दो न सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थावाचकः, किं तु प्रकरोतीति प्रकृतिरितियोगेन कारणमात्रवाचकः इति बोध्यम्।

(२) स्थूलत्वं अधिकगुणवत्त्वम्।

(३) गोघटादयः पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरं न भवन्ति, स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्यत्वयोस्तारतम्याभावात्। यत्र हि तत्त्वान्तरत्वं तत्र स्थूलत्वेन्द्रियग्रा-

अनुभयरूपमुक्तं, तदाह--"न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति । एतच्च सर्वमुपरिष्टादुपपादयिष्यते ॥ ३ ॥

तमिममर्थं प्रामाणिकं कर्तुमभिमताः प्रमाणभेदा लक्षणीयाः,

ह्यत्वयोस्तारतम्यमनुभूयते । यथा सांख्यमते गुणगुणिनोरभेदादाकाशः शब्दैकगुणः अत्यन्तं सूक्ष्मः, ततो द्विगुणो वायुः स्थूलः, ततस्त्रिगुणं तेजः स्थूलम्, ततोऽपि चतुर्गुणा आपः स्थूलतमाः, ततोऽपि पञ्चगुणा समष्टिरूपा पृथिवी अत्यन्तं स्थूला । अत एव पृथिवीतो जलं सूक्ष्मं तदपेक्षया किञ्चित् सूक्ष्मं तेजः, इत्येवं क्रमेण सूक्ष्मत्वतारतम्यमनुभूयते । यद्यपि अहङ्कारतत्त्वापेक्षया आकाशोपि स्थूल एव, तथापि पृथिव्याद्यपेक्षया सूक्ष्मत्वं द्रष्टव्यम् ।

एवं च यादृशं पञ्चभूतानां प्रत्येकं स्थूलत्वतारतम्यमनुभवसिद्धं तादृशं गोघटादीनां पयोबीजादीनां वा नानुभूयते, सर्वेष्वेव समानं स्थूलत्वमनुभूयते । पृथिव्यां हि सर्वापेक्षया स्थूलत्वमनुभूयते, यथा जले उन्मज्जननिमज्जनादिकं कर्तुं शक्यते, न तथा पृथिव्यां. तस्याः प्रतिघातादिधर्मवत्त्वात् । एवमग्रेऽपि । एवं पृथिव्याः पञ्चगुणात्मकत्वात् पञ्चेन्द्रियग्राह्यता, जले एकस्य गुणस्य ह्रासात् चतुरिन्द्रियग्राह्यता, तेजसि इन्द्रियत्रयग्राह्यत्वं त्रिगुणत्वात्, तदपेक्षया वायौ द्विगुणत्वात् द्वीन्द्रियग्राह्यता, एवं यत्र यत्र तत्त्वान्तरत्वं पञ्चभूतेषु तत्र तत्र स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्यत्वयोः तारतम्यं स्पष्टं दृश्यते, नैवं घटादिषु । तत्र हि यादृशं स्थूलत्वमिन्द्रियग्राह्यत्वं च पृथिव्यां तादृशमेव गोघटादिषु । कुतः ? सर्वेषां समानगुणत्वात । एतदेवाह ग्रन्थकारः—स्थूलतेति । एवमेव पञ्चभूतकारणस्य अहङ्कारस्य पञ्चभूतापेक्षया सूक्ष्मत्वं महत्तत्वापेक्षया स्थूलत्वम्, एवं महत्तत्वस्य तत्कारणस्य तदपेक्षया सूक्ष्मत्वम्, एवं अव्यक्तापेक्षया स्थूलत्वम् एवं अव्यक्तस्य च सर्वकारणत्वात् सर्वापेक्षया सूक्ष्मत्वम्, अत एव तस्य अव्यक्तशब्दाभिधेयत्वम् । इत्येवं रीत्या यत्र यत्र तत्त्वान्तरत्वं तत्र तत्र स्थूलत्वसूक्ष्मत्वतारतम्यमस्त्येवेति न व्यभिचारप्रसक्तिः । एतच्च 'सूक्ष्मविषयत्वमलिङ्गपर्यवसानम्' इति योगसूत्रभाष्ये 'दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः' इत्याद्यग्रिमग्रन्थे च स्पष्टम् । इन्द्रियग्राह्यत्वस्य महदादौ अभावादेव तेषु तत्तारतम्यं न भवति किन्तु पृथिव्यादिषु तदुभयमपि विद्यते इति तदुभयं हेतुत्वेन उपात्तम् । अत एव समुच्चयार्थश्चकारः । एतच्च शारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्यानावसरे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे नैयायिकमतदूषणप्रक्रियायां 'उभयथा च दोषात्' (२-२-१६) इति सूत्रस्थभामत्यां स्पष्टम् ।

न च सामान्यलक्षणमन्तरेण शक्यते विशेषलक्षणं कर्तुमिति प्रमाणसामान्यं तावल्लक्षयति—

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।
त्रिविधम्प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥४॥

अत्र च 'प्रमाणम्' इति समाख्यया(१) लक्ष्यपरम् । तन्निर्वचनं लक्षणम् । प्रमीयतेऽनेनेति निर्वचनात् प्रमां प्रति करणत्वं गम्यते । असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिः(२),

---

(१) समाख्यया–संज्ञया तथा च प्रमाणपदवाच्यत्वेन लक्ष्यत्वमिति भावः।

(२) अत्र च धारावाहिकबुद्धिस्थलेऽनधिगतविषयत्वाभावेनाऽव्याप्तिरिति नाऽऽशङ्कनीयम् । तत्राऽपि तत्तत्क्षणविशिष्टविषयकत्वेनाऽनधिगतविषयकत्वसम्भवात् ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते ।

इत्यभियुक्तोक्तेः । यद्यपि सांख्याचार्यैः कालरूपं तत्त्वान्तरं नाऽभ्युपगम्यते, तथाऽपि यैः कालः स्वीक्रियते तन्मतेऽपि अखण्डस्य एकस्य कालस्य अतीतानागतादिव्यवहारजनकत्वासम्भवादुपाधिभेदैरेव तदुपपादनीयम्, एवञ्च सांख्यमतेऽपि व्यवहारस्याऽप्रत्याख्यानात्तज्जनकत्वं क्लृप्तानामुपाधीनामेव स्वीक्रियत इति तेषामेव कालत्वेन तद्विषयकत्वमादायैव अनधिगतविषयकत्वस्योपपादने बाधकाभावात् । यदि च कालस्य प्रत्यक्षत्वं न भवतीत्याग्रहस्तदा धारावाहिकबुद्धिस्थले ज्ञानभेदो न स्वीक्रियते, यावद्घटस्फुरणं तावद्घटाकारान्तःकरणवृत्तिरेकैव वृत्तेः स्वविरोधिवृत्त्युत्पत्तिपर्यन्तं स्थायित्वाभ्युपगमात्, अतो नाऽव्याप्तिः । तथाऽपि अधिगतस्यैव घटस्य कालभेदेनेन्द्रियजन्यज्ञाने जातेऽनधिगतविषयकत्वाभावेनाऽव्याप्तिस्तदवस्थैवेति चेत्तदाऽनधिगतविषयकत्वपदेन यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन स्वसमानाकारकानिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयान्यत्वमेव विवक्षितम् । स्मृतिजातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन स्वसमानाकारकनिश्चयोत्तरत्वस्यैव सत्त्वेन तज्जातीयान्यत्वाभावात्स्मृतौ नाऽतिप्रसङ्गः । घटविषयकप्रत्यक्षजातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन तत्समानाकारकनिश्चयोत्तरत्वस्याऽभावेन तज्जातीयान्यत्वादधिगतघटविषयकज्ञाने नाऽव्याप्तिरिति सर्वं चतुरस्रम् ।

बोधश्च पौरुषेयः फलं प्रमा(१), तत्साधनं प्रमाणमिति। एतेन संशयविपर्ययस्मृति(२)साधनेष्व-

(१) "फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः" (यो. भा. १ पा. सू. ६) इति योगभाष्यानुसारात् चैतन्यप्रतिबिम्बविशिष्टबुद्धिवृत्तिः वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं वा फलपदार्थः, स एव मुख्यप्रमाशब्दवाच्यः। एतादृशप्रमाकरणत्वेन बुद्धिवृत्तेः प्रमाणत्वं व्यपदिश्यते, तत्करणत्वेन च इन्द्रियादीन्यपि प्रमाणशब्दवाच्यानि भवन्ति।

तथाच एतन्मते प्रमा प्रमाणं च द्विविधम्। इन्द्रियादीनां प्रमाणत्वे बुद्धिवृत्तेः प्रमात्वं, तस्याः प्रमाणत्वे पौरुषेयबोधस्य प्रमात्वम्। अतः 'अयं घटः' इत्याद्याकारिका अन्तःकरणवृत्तिः प्रमाणम्। 'घटमहं जानामि' इत्याद्यनुव्यवसायः पुरुषे बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बरूपः पौरुषेयो बोधः इति यत् केषांचिद्व्याख्यानं तन्निरस्तम्।

यथाहि—जले चन्द्रस्य प्रतिबिम्बः, नतु चन्द्रे जलादेः प्रतिबिम्बः, किन्तु जलगते प्रतिबिम्ब एव जलगताः चञ्चलत्वमलिनत्वादयो धर्माः आरोप्यन्ते, एवं चन्द्रगताः प्रकाशत्वादयो धर्माः जले आरोप्यन्ते, गगनगते मुख्यचन्द्रे तु न आरोपः, किन्तु 'चन्द्रः कम्पते' इत्यादिशब्दप्रयोगमात्रम्, तद्वत् बुद्धौ चैतन्यप्रतिबिम्बे आपतिते बुद्धिगताः सुखदुःखादयो धर्माः सान्निध्यात् प्रतिबिम्ब एव आरोप्यन्ते, न तु बिम्बे, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात्। एवं बिम्बगताश्च चेतनत्वादयो बुद्धौ प्रतिभासन्ते, अतः बुद्धिपुरुषयोः भेदाग्रहात् बुद्धिरचेतनाऽपि चेतनेव, पुरुषः सुखदुःखादिरहितोऽपि तद्वानिव लक्ष्यते इति पुरुषे बुद्धेः प्रतिबिम्बानङ्गीकारेऽपि सर्वव्यवहारोपपत्तौ पुरुषे बुद्धिप्रतिबिम्बकल्पना व्यर्था।

यत्तु—

तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः।
इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः॥

इति पुरुषे बुद्धिप्रतिबिम्बसाधकं वचनं तत् चित्प्रतिबिम्बरूपदर्पणे इति व्याख्येयम्।

एवं च सति अनुव्यवसायरूपबुद्धिवृत्तेरपि चैतन्यप्रतिबिम्बविशिष्टत्वादेव प्रकाशकत्वम्, नतु पुरुषे तत्प्रतिबिम्बद्वारा, इति सुष्ठूक्तम्-बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यमेव पौरुषेयो बोध इति। अधिकं तु योगभाष्यवाचस्पत्ये द्रष्टव्यम्।

(२) स्मृतेर्यथार्थत्वं नास्ति, नहि यादृशोऽर्थः स्मर्यते यदा तादृश

प्रसङ्गः(१)।

सङ्ख्याविप्रतिपत्तिं(२) निराकरोति—"त्रिविधम्" इति। तिस्रो विधा अस्य प्रमाणसामान्यस्य तत् त्रिविधम्, न न्यूनं नाप्यधिकमित्यर्थः। विशेषलक्षणानतरञ्चैतदुपपादयिष्यामः।

कतमाः पुनस्ता विधाः? इत्यत आह—"दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च" इति। एतच्च लौकिकप्रमाणाभिप्रायम्, लोकव्युत्पादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य, तस्यैवात्राधिकारात्। आर्षं तु विज्ञानं योगिनामूर्ध्वस्रोतसां(३) न लोकव्युत्पादनायालमिति सदपि नाभिहितम्, अनधिकारात्।

स्यादेतत्—मा भून्न्यूनम्, अधिकं तु कस्मान्न भवति? सङ्गिरन्ते हि प्रतिवादिनः उपमानादीन्यपि प्रमाणानि, इत्यत

एवासौ तदा, अनुभवेन हि घटोऽयमित्याकारेण वर्तमानो घटो विषयीक्रियते, स्मृत्या तु स घट इति पूर्वावस्थाविशिष्टः, नच स्मृतिकाले पूर्वावस्था वर्तमाना, तस्या अनिवृत्तौ पूर्वतैव न स्यात्, वर्तमानध्वंसप्रतियोगिन एव पूर्वत्वात्, तथा च पूर्वावस्थाधारत्वविशिष्टस्य तद्विशिष्टतया विषयीकरणात् स्मृतिरप्रमा। नच निवृत्तपूर्वावस्थतयैव तमर्थं स्मृतिरालम्बत इति वाच्यम्, पूर्वावस्थानिवृत्तेरननुभूतत्वात्, अननुभूते चार्थे स्मृतेरप्रवृत्तेः। तस्मात्स्मृतेरलक्ष्यत्वमाश्रित्यानधिगतपदेन तद्वारणं सङ्गतमेवेति। अथवा स्मृतिकरणस्य प्रमाणान्तरतापत्तेस्तु भीतास्तान्त्रिकाःशास्त्रे प्रमाव्यवहारौपयिकं स्मृतिव्यावृत्तं रूपमनुमन्यन्ते। विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः।

(१) नातिव्याप्तिरित्यर्थः। असन्दिग्धादिपदानामनुपादाने सन्देहविपर्ययादिरूपाणामपि चित्तवृत्तीनां प्रमाणत्वप्रसङ्ग इति भावः।

(२) प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति चार्वाकाः, प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे एवेति वैशेषिकाः, प्रत्यक्षमनुमानमागम इति साङ्ख्याः, उपमानेन सह चत्वार्येतानि प्रमाणानीति नैयायिकाः, अर्थापत्त्यनुपलब्धिभ्यां सह षट् प्रमाणानीति भाट्टवेदान्तिनौ, सम्भवैतिह्याभ्यां सहाष्टाविति पौराणिकाः, चेष्टया सह नवेत्यालङ्कारिकाः, सेयं सङ्ख्याविप्रतिपत्तिरित्यर्थः।

(३) ऊर्ध्वं विषयेभ्यो बहिः परे तत्त्वे, स्रोतः वृत्तिप्रवाहो येषां योगिनाम्।

आह—"सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्" इति । एष्वेव दृष्टानुमानाप्तवचनेषु सर्वेषां प्रमाणानां सिद्धत्वात् अन्तर्भावादित्यर्थः । एतच्चोपपादयिष्यत इत्युक्तम् ।

अथ प्रमेयव्युत्पादनाय प्रवृत्तं शास्त्रं कस्मात् प्रमाणं सामान्यतो विशेषतश्च लक्षयति ? इत्यत आह—"प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि" इति । सिद्धिः—प्रतीतिः ।

सेयमार्याऽर्थक्रमानुरोधेन(१) पाठक्रममनादृत्यैव व्याख्याता ॥४॥

सम्प्रति प्रमाणविशेषलक्षणावसरे प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणेषु ज्येष्ठत्वात् तदधीनत्वाच्चानुमानादीनां सर्ववादिनामविप्रतिपत्तेश्च, तदेव तावल्लक्षयति—

प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम्
तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकम् आप्तश्रुतिराप्तवचनं तु ॥ ५ ॥

"प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टम्" इति । अत्र "दृष्टम्" इति लक्ष्यनिर्देशः, परिशिष्टं तु लक्षणम् । समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः (२) ।

---

(१) अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति पाठक्रमानुसारेणानुष्ठाने अग्निहोत्रहोमस्य श्रुतद्रव्यं विहाय द्रव्यान्तरेण कल्पितेनानुष्ठानं कर्त्तव्यतयाऽऽपतति, तदनन्तरं च यवागूपाकस्य दृष्टप्रयोजनाभावेन केवलमदृष्टार्थकत्वं कल्पितं स्यादिति प्रयोजनवशात् क्रममाश्रित्य पूर्वं यवागूं पक्त्वाऽनन्तरं होमः कर्तव्य इति सिद्धान्तितं मीमांसायां, तेनैव प्रकारेणाऽत्रापि पाठक्रममनादृत्यैव व्याख्यानं कृतमित्यर्थः ।

(२) समानजातीयेभ्यः असमानजातीयेभ्यश्च पदार्थेभ्यो यो व्यवच्छेदः व्यावर्तनं स एव लक्षणस्य प्रयोजनमित्यर्थः । अनेन समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वमिति लक्षणलक्षणमपि सूचितं भवति ।

सजातीयमात्रव्यवच्छेदके विशेषणेऽतिव्याप्तिवारणाय असमानेति । विजातीयव्यवच्छेदके गोत्वादौ अतिव्याप्तिनिरासाय समानेति ।

अवयवार्थस्तु–विसिन्वन्ति विषयिणमनुबध्नन्ति, स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् । "विषयाः" पृथिव्यादयः सुखादयश्च । अस्मदादीनामविषयाः तन्मात्रलक्षणाः योगिनामूर्ध्वस्रोतसां च विषयाः । विषयं विषयं प्रति वर्तते इति प्रतिविषयम् । वृत्तिश्च सन्निकर्षः(१) । अर्थसन्निकृष्टमिन्द्रियमित्यर्थः । तस्मिन् अध्यवसायः, तदाश्रित इत्यर्थः । अध्यवसायश्च बुद्धिव्यापारो ज्ञानम्, उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽध्यवसाय इति वृत्तिरिति ज्ञानमिति चाख्यायते । इदं तत् प्रमाणम् । अनेन(२) यश्चेतनाशक्तेरनुग्रहस्तत्फलं प्रमा बोधः ।

बुद्धितत्त्वं हि प्राकृतत्वादचेतनमिति तदीयोऽध्यवसायोऽप्यचेतनः, घटादिवत् । एवं बुद्धितत्त्वस्य सुखादयोऽपि परिणामभेदा अचेतनाः । पुरुषस्तु सुखाद्यननुषङ्गी चेतनः । सोऽयं बुद्धितत्त्ववर्तिना ज्ञानसुखादिना (३)तत्प्रतिबिम्बितस्तच्छायापत्त्या ज्ञानसुखादिमानिव भवतीति चेतनोऽनुगृह्यते । चितिच्छा-

---

(१) वर्तते इति पदघटकवृतुधात्वर्थरूपा वृत्तिश्चात्र सन्निकर्ष एव, न त्विन्द्रियाणां विषयदेशगमनमित्यर्थः ।

(२) अनेन–बुद्धिव्यापारेण केवलेन यश्चेतनाशक्तेरनुग्रहः–बुद्धिव्यापाररूपवृत्तौ प्रतिबिम्बः, स एव फलं, तथा च बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं चैतन्यप्रतिबिम्बविशिष्टा वा बुद्धिवृत्तिः फलं प्रमेति पौरुषेयबोध इति चोच्यते । एवञ्च विषयसन्निकृष्टेन्द्रियजन्यबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यं चैतन्यप्रतिबिम्बविशिष्टबुद्धिवृत्तिर्वा प्रत्यक्षप्रमेति फलितार्थः ।

(३) तत्प्रतिबिम्बितः–तस्यां बुद्धौ प्रतिबिम्बितः । तच्छायापत्त्या–बुद्धिच्छायापत्त्या । बुद्धिच्छायापत्तिश्च न पुरुषे बुद्धिप्रतिबिम्बः, किन्तु बुद्धौ पुरुषस्य यः प्रतिबिम्बः, तस्मिन् बुद्धिधर्माणामध्यारोपः, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् स एव बुद्धिच्छायापत्तिपदार्थः ।

यापत्त्याऽचेतनाऽपि बुद्धिस्तदध्यवसायोऽप्यचेतनश्चेतनवद्भवतीति । तथा च वक्ष्यति —

(१)तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥ (२०) इति ।

अत्राऽध्यवसायग्रहणेन संशयं व्यवच्छिनत्ति, संशयस्याऽनवस्थितग्रहणत्वेनानिश्चितरूपत्वात् । निश्चयोऽध्यवसाय इति चानर्थान्तरम्(२)। विषयग्रहणेन चाऽसद्विषयं विपर्ययमपाकरोति । प्रतिग्रहणेन चेन्द्रियार्थसन्निकर्षसूचनादनुमानस्मृत्यादयश्च पराकृता भवन्ति ।

तदेवं समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वात् "प्रतिविषयाध्यवसायः" इति दृष्टस्य सम्पूर्णं लक्षणम् । तन्त्रान्तरेषु लक्षणान्तराणि तैर्थिकानां न दूषितानि, विस्तरभयादिति ।

'नाऽनुमानं प्रमाणम्' इति वदता लौकायतिकेनाप्रतिपन्नः सन्दिग्धो विपर्यस्तो वा पुरुषः कथं प्रतिपद्येत(३) ? न

(१) यतः चैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणे युक्तितः सिद्धे, तस्मात् पुरुषसन्निधानादचेतनमपि महदादिकं लिङ्गं चेतनवद्भवति, तथा गुणानामेव कर्तृत्वेऽपि पुरुषोऽकर्ताऽप्युदासीनः कर्तेव भवतीत्यर्थः ।

(२) पर्याय इत्यर्थः ।

(३) ज्ञायेतेत्यर्थः । अयमभिप्रायः । चार्वाकेण प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति स्वगृहेऽवस्थायोद्घोषितमपि न स्वाभिलषितसाधनाय पर्याप्तं भविष्यतीति सभायां वादिना सह कस्याञ्चित्कथायामेतत्साधनीयम्, परन्तु यद्यसौ परकीयमज्ञानं संशयं विपर्ययं वा नाऽवधारयेत्, तर्हि कथङ्कारं तन्निवारणाय वाक्यमुच्चारयेत् ? यद्यपरिज्ञायैवाज्ञानादीनि वाक्यमुच्चारयेत्तर्हि प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येतेत्यवश्यमनेन चार्वाकेण अयं वादी अस्मिन्नर्थेऽज्ञानवान्, सन्दिग्धः, विपर्यस्तो वा, विलक्षणचेष्टाविशेषात्, नाऽहं जाने, सन्दिहानोऽहं, विपर्यस्तोऽहमितिवाक्यप्रयोक्तृत्वादिति लिङ्गद्वारा परकीयमज्ञानादिकमनुमातव्यं, न चैतदनुमानप्रामाण्यमन्तराऽवकल्पत इति सिद्धं प्रमाणान्तरमनुमानमित्यर्थः ।

च पुरुषान्तरगता अज्ञानसन्देहविपर्ययाः शक्या अर्वाग्दृशा प्रत्यक्षेण प्रतिपत्तुम् । नाऽपि प्रमाणान्तरेण, अनभ्युपगमात् । अनवधृताज्ञानसंशयविपर्ययस्तु यं कञ्चन पुरुषं प्रति प्रवर्तमानोऽनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत । तदनेनाऽज्ञानादयः परपुरुषवर्तिनोऽभिप्रायभेदाद्वचनभेदाद्वा लिङ्गादनुमातव्याः, इत्यकामेनाऽप्यनुमानं प्रमाणमभ्युपेयम् ।

व्याप्यव्यापक

तत्र प्रत्यक्षकार्यत्वादनुमानं प्रत्यक्षानन्तरं लक्षणीयम् । तत्राऽपि सामान्यलक्षणपूर्वकत्वाद्विशेषलक्षणस्येत्यनुमानसामान्यं तावल्लक्षयति—"तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकम्" इति । लिङ्गम्-व्याप्यम्(१) । लिङ्गि—व्यापकम् । शङ्कितसमारोपितोपाधिनिराकर-

---

(१) व्याप्यं नाम व्याप्तिविशिष्टं, व्याप्तिर्नाम साध्येन सह हेतोः सम्बन्धविशेषः, यः प्रतिबन्धोऽविनाभाव इत्यादिशब्दैर्व्यवह्रियते । स च द्विविधः—स्वाभाविकः, अर्थात् निरुपाधिकः, सोपाधिकश्च, तत्र यो निरुपाधिकः सम्बन्धविशेषः स एवाऽनुमानाङ्गं, सोपाधिकस्तु व्याप्यत्वासिद्ध इत्युच्यते, यत उपाधिर्नाम उप स्वसमीपवर्तिनि स्वधर्ममादधाति सङ्क्रामयतीत्युपाधिः, यथा जपाकुसुमं स्वसमीपवर्तिनि स्फटिके स्वगतधर्मं लौहित्यमासञ्जयतीत्युपाधिशब्दवाच्यम् , तथा स्फटिके भासमानं यल्लौहित्यं तदौपाधिकमिति व्यवह्रियते, जपाकुसुमे च स्वाभाविकमिति व्यवह्रियते, तदेव वास्तवं, स्फटिके तु समारोपितं भवति लौहित्यं, तद्वत् सोपाधिकधूमसाध्यकवन्हिहेतौ धूमनिरूपितव्याप्यत्वं वास्तवं नाऽस्ति, किन्तु औपाधिकं, उपाधिश्चाऽऽर्द्रेन्धनसंयोगः वस्तुतः स एव धूमप्रयोजक इति तत्रैव धूमनिरूपिता व्याप्तिः स्वाभाविकी, वन्हौ तु तत्सन्निधानात् व्याप्तिभ्रमो भवति, अत एवोक्तम्—

"अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।
तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा ।" इति ।

अन्ये—सोपाधिका हेतवः, परप्रयुक्तानां—उपाधिप्रयुक्तानां व्याप्तीनाम्, उपजीवकाः—आश्रयाः, अत एव तैः—सोपाधिकैर्हेतुभिः पक्षे दृष्टैरपि व्यापकांशस्य—साध्यस्याऽवधारणा न युक्तेति । अत उपाधिविरहितः स्वाभा-

णेन च वस्तुस्वभावप्रतिबद्धं व्याप्यम्, येन प्रतिबद्धं तद्व्यापकम् । लिङ्गलिङ्गिग्रहणेन विषयवाचिना विषयिणं प्रत्ययमुपलक्षयति । 'धूमादिर्व्याप्यो वह्न्यादिर्व्यापकः' इति यः प्रत्ययस्तत्पूर्वकम् । लिङ्गिग्रहणं चाऽऽवर्तनीयम् । तेन च लिङ्गमस्याऽस्तीति पक्षधर्मताज्ञानमपि दर्शितं भवति । तत् 'व्याप्यव्यापकभावपक्षधर्मताज्ञानपूर्वकमनुमानम्' इत्यनुमानसामान्यं लक्षितम् ।

अनुमानविशेषान् तन्त्रान्तरलक्षितान् अभिमतान् स्मारयति—"त्रिविधमनुमानमाख्यातम्" इति तत् सामान्यतो लक्षितमनुमानं विशेषतस्त्रिविधं, पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टञ्चेति ।

तत्र (१)प्रथमं तावत् द्विविधम्-वीतमवीतं च । अन्वयमुखेन प्रवर्तमानं विधायकं वीतम्, व्यतिरेकमुखेन प्रवर्तमानं निषेधकमवीतम् ।

तत्राऽवीतं शेषवत् । शिष्यते परिशिष्यते इति शेषः, स एव विषयतया यस्याऽस्त्यनुमानज्ञानस्य तच्छेषवत् । यदाहुः-"प्रसक्तप्रतिषेधे अन्यत्राऽप्रसङ्गात् शिष्यमाणे सम्प्रत्ययः प-

---

विकप्रतिबन्धो व्याप्तिस्तद्विशिष्टं व्याप्यं, स च उपाधिर्द्विविधः—शङ्कितः, समारोपितश्च, यत्र साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वादिकं सन्दिग्धं स उपाधिः शङ्कितः यत्र साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोर्निश्चयः स समारोपितः, सदनुमाने तु वास्तवस्योपाधेरभावात् समारोपित एव भवति शङ्कितो वा, द्वयोरपि अनुकूलतर्कादिभ्यो निवृत्तिः, येन च व्यापकेन प्रतिबद्धं-यन्निरूपितव्याप्तिविशिष्टं तद्व्यापकमित्यर्थः ।

(१) प्रथमतोऽनुमानं तावद्द्विविधमित्यर्थः ।

रिशेषः"(१)इति (न्यायभाष्यम्)। अस्य चाऽवीतस्य व्यतिरेकिण उदाहरणमग्रेऽभिधास्यते।

वीतं द्वेधा-पूर्ववत्, सामान्यतोदृष्टं च। तत्रैकं दृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयं(२) यत् तत्पूर्ववत्, पूर्वं प्रसिद्धं दृष्टस्वलक्षणसामान्यमिति(३) यावत्। तदस्य विषयत्वेनाऽस्त्यनुमानज्ञानस्येति पूर्ववत्। यथा धूमाद्वह्नित्वसामान्यविशेषः(४) पर्वतेऽनुमीयते, तस्य वह्नित्वसामान्यविशेषस्य स्वलक्षणं वह्निविशेषो दृष्टो रसवत्याम्।

---

(१) साङ्ख्यमते उपादानोपादेययोस्तादात्म्यं स्वीक्रियते। तच्च भेदसमानाधिकरणोऽभेदः, तेन चाऽऽत्यन्तिकभिन्नत्वमात्यन्तिकाभेदश्च व्यावर्त्यते, अतः तद्धर्मत्वहेतुना तन्तुभेदाभावे साधनीये न भेदमात्रं निषेध्यम्, तस्याऽनिष्टत्वात्। किन्तु अभेदासहचरितभेद एव निषेध्यः। अत एव भेदाभावमात्रसाधने अभेदो न सिद्ध्यति। तथा च पटे तन्तुना सहाऽऽत्यन्तिकाभेदस्य कार्यकारणभावादेवाऽप्रसक्त्या नैयायिकाभ्युपगतदिशा आत्यन्तिकभेदस्य प्रसक्तत्वात्तन्निषेधे परिशिष्यमाणं तादात्म्यमेव। तदेव 'न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते, तद्धर्मत्वात्' इत्यनुमानेन साध्यते। साध्यहेत्वोरन्वयव्याप्तेः पूर्वमप्रसिद्धत्वाद्भवतीदमनुमानं व्यतिरेकीति भावः। न्यायभाष्ये यद्यपि शब्दस्य जातिमत्त्वादनित्यत्वाच्च सामान्यविशेषसमवायेभ्यो विभक्तस्य द्रव्यकर्मान्यतरत्वे प्राप्ते तन्निषेधेन गुणत्वप्रतिपत्तिरेव परिशेष इत्युक्तम्। तथाऽपि न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायामिदं परिशेषोदाहरणं नाऽऽदरणीयं, व्यतिरेकिणो हि नामान्तरमिदं परिशेष इति मिश्रैर्व्याख्यानात्तदनुसारेणाऽऽप्याह—'अस्य चेति। अग्रे—नवमकारिकायां न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते-' इत्यादिकमेव परिशेषोदाहरणमित्यर्थः।

(२) दृष्टं स्वलक्षणं विशेषो यस्य, तथाविधं यत् सामान्यं तद्विषयमित्यर्थः।

(३) अत्राऽपि दृष्टं स्वलक्षणं यस्यैवम्भूतं यत् सामान्यमित्यर्थः। तद्विषयतया यस्याऽस्त्यनुमानज्ञानस्य-अनुमितेस्तत् पूर्ववदित्यर्थः। यज्जातीयसाध्यं व्याप्तिज्ञानविषयस्तज्जातीयसाध्यविषयकानुमितिरित्यर्थः।

(४) वह्नित्वसामान्यविशेषो नाम वह्निजातीयः।

अपरं च वीतं सामान्यतोदृष्टं (१)अदृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयम् । यथेन्द्रियविषयमनुमानम् । अत्र हि रूपादिविज्ञानानां क्रियात्वेन करणवत्त्वमनुमीयते । यद्यपि करणत्वसामान्यस्य छिदादौ वास्यादि स्वलक्षणमुपलब्धम्, तथाऽपि यज्जातीयं रूपादिज्ञाने करणवत्त्वमनुमीयते तज्जातीयस्य करणस्य न दृष्टं स्वलक्षणं प्रत्यक्षेण । इन्द्रियजातीयं हि तत्करणम्, न चेन्द्रियत्वसामान्यस्य स्वलक्षणमिन्द्रियविशेषः प्रत्यक्षगोचरोऽर्वाग्दृशाम्, यथा वह्नित्वसामान्यस्य स्वलक्षणं वह्निः । सोऽयं पूर्ववतः सामान्यतोदृष्टात् सत्यपि वीतत्वेन तुल्यत्वे विशेषः । अत्र च दृष्टं दर्शनम्, सामान्यत इति सामान्यस्य, सार्वविभक्तिकस्तसिः । अदृष्टस्वलक्षणस्य सामान्यविशेषस्य दर्शनं सामान्यतोदृष्टमनुमानमित्यर्थः । सर्वं चैतदस्माभिर्न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां व्युत्पादितमिति नेहोक्तं विस्तरभयात् ।

(२)प्रयोजकवृद्धशब्दश्रवणसमनन्तरं प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिहेतुज्ञानानुमानपूर्वकत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धग्रहणस्य, स्वार्थसम्बन्ध-

---

(२) अयमर्थः । यज्जातीयं साध्यं व्याप्तिज्ञानविषयस्तज्जातीयभिन्नविषयकानुमितिरित्यर्थः । अयं भावः । तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितिं प्रति तद्धर्मे व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानस्य कारणत्वेऽपि महानसीयवह्नीतरवन्ह्यभाववान् पर्वत इत्याकारकेतरविशेषबाधनिश्चयसत्त्वे महानसीयवन्ह्यनुमितौ लाघवमिति लाघवज्ञानसत्त्वे वा वह्निव्याप्यधूमवानितिसामान्यपरामर्शादपि पर्वतो महानसीयवह्निमानिति विशेषविषयकानुमितिर्या जायते सा सामान्यतोदृष्टानुमितिरित्यर्थः ।

(१) अयम्भावः । अगृहीतशक्तिकस्य शब्दस्य बोधानुपधायकत्वात् गृहीतशक्तिकस्यैव तत्स्वीकार्यम् । शक्तिग्रहश्चाऽनुमानाधीनः । तथा हि— प्रयोजकवृद्धेन गामानयेत्युक्ते तच्छ्रुत्वाऽपरः प्रयोज्यवृद्धो गवानयने प्रवर्तते, तं च प्रवर्तमानमुपलभ्य व्युत्पित्सुर्बालोऽस्य चेष्टा गवानयनविषयकप्रवृत्तिज-

ज्ञानसहकारिणश्च' शब्दस्याऽर्थप्रत्यायकत्वादनुमानपूर्वकत्वमित्यनुमानानन्तरं शब्दं लक्षयति—"आप्तश्रुतिराप्तवचनं तु" इति। आप्तवचनमिति लक्ष्यनिर्देशः, परिशिष्टं लक्षणम्। आप्ता प्राप्ता(१) युक्तेति यावत्। आप्ता चाऽसौ श्रुतिश्चेति आप्तश्रुतिः। श्रुतिः—वाक्यजनितं वाक्यार्थज्ञानम्।

तच्च स्वतः प्रमाणम्। अपौरुषेयवेदवाक्यजनितत्वे-

न्या, गवानयनानुकूलचेष्टात्वात्, या यदनुकूलचेष्टा सा तद्गोचरप्रवृत्तिजन्या मदीयस्तन्यपानचेष्टावदित्यनुमानेन चेष्टाकारणीभूतां गवानयनविषयिणीं प्रवृत्तिमनुमायेयं प्रवृत्तिः गवानयनधर्मिककार्यताज्ञानजन्या, तद्विषयकप्रवृत्तित्वात्, मदीयस्तनपानादिविषयकप्रवृत्तिवदित्यनेन प्रवृत्तिकारणीभूतगवानयनकर्तव्यताज्ञानमनुमिमीते, अनन्तरञ्चेदं गवानयनकर्तव्यताज्ञानं किञ्चित्कारणजन्यं, कादाचित्कत्वात्, घटादिवदिति किञ्चित्कारणं सामान्यतोऽनुमायेदं कर्तव्यताज्ञानं प्रयोजकवृद्धशब्दश्रवणजन्यं, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्, यो यदन्वयव्यतिरेकानुविधायी स तज्जन्यः, यथा दण्डान्वयव्यतिरेकानुविधायी घटो दण्डजन्यः, इत्यनेन तज्ज्ञानस्य शब्दश्रवणजन्यत्वं निश्चित्याऽनतिप्रसक्तः शब्दस्य तेनाऽर्थेन सह कश्चन सम्बन्धोऽस्तीति निश्चिनोति, कथमन्यथाऽस्माद्वाक्याद्गवानयनकर्तव्यतार्थ एव बुद्धः, न तु पटादिरूपार्थ इति नियमः सिध्येत्? एवं सामान्येन विशिष्टार्थस्य विशिष्टवाक्येन सम्बन्धं निश्चित्याऽनन्तरमावापोद्वापाभ्यां तत्तच्छब्दस्य तत्तदर्थे सम्बन्धं निश्चिनोति, स एव सम्बन्धः शक्तिरित्युच्यते। सा च शक्तिरीश्वरेच्छारूपा पदार्थान्तरं वेत्यन्यदेतत्। सर्वथाऽस्ति कश्चन सम्बन्धविशेषः तज्ज्ञानपूर्वक एव च शब्दार्थव्यवहार इत्यविवादम्। तथा च शाब्दबोधस्य शक्तिज्ञानपूर्वकत्वात् शक्तिज्ञानस्य चाऽनुमानाधीनस्य शाब्दबोधोपजीव्यत्वमस्तीत्युपजीव्यनिरूपणानन्तरमुपजीवकस्य निरूपणं कर्तव्यमित्युपजीव्योपजीवकभावसङ्गत्याऽनुमानानन्तरं शब्दं लक्षयतीत्यर्थः।

(१) यद्यपि 'आप्तोपदेशः शब्दः' इतिगौतमसूत्रसमानानुपूर्वीकमेतल्लक्षणं,यद्यपि च वात्स्यायनीयभाष्ये 'आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयोक्तोपदेष्टा, साक्षात्करणमर्थस्याऽऽप्तिः, सा तया वर्तत इत्याप्तः'इत्याप्तलक्षणमन्यर्थोपवर्ण्य 'तस्योपदेशः शब्दप्रमाणम्' इत्युक्तम्। तथाऽपि तन्मते वेदानां पौरुषेयत्वाभ्युपगमात्तादृशार्थकत्वं संभ-

न सकलदोषाशङ्काविनिर्मुक्तेर्युक्तं भवति । एवं वेदमूलस्मृतीतिहासपुराणवाक्यजनितमपि ज्ञानं युक्तं भवति ।

(१)आदिविदुषश्च कपिलस्य कल्पादौ कल्पान्तराधीतश्रुतिस्मरणसम्भवः, सुप्तप्रबुद्धस्येव पूर्वेद्युरवगतानामर्थानामपरेद्युः । तथा च आवट्यजैगीषव्यसंवादे भगवान् जैगीषव्यो दशमहाकल्पवर्तिजातजन्मस्मरणमात्मन उवाच "दशसु महाकल्पेषु विपरिवर्तमानेन मया" इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण ।

आप्तग्रहणेनाऽयुक्ताः शाक्य-भिक्षु-निर्ग्रन्थक-संसारमोचकादीनामागमाभासाः परिहृता भवन्ति । अयुक्तत्वं चैतेषां विगानात्(२) विच्छिन्नमूलत्वात्(३) प्रमाणविरुद्धार्थाभिधानाच्च, कैश्चिदेव म्लेच्छादिभिः पुरुषापसदैः पशुप्रायैः परिग्रहाद्बोद्धव्यम्(४) ।

वति, परन्तु साङ्ख्यमते वेदानामपौरुषेयत्वादीश्वरानभ्युपगमाच्च वेदप्रतिपादितानामर्थानां केनाऽपि प्रमाणेन पुरुषोपलब्धिविषयत्वासम्भवात् प्रमाणान्तरेणाऽर्थोपलब्धृत्वं न भवतीत्याप्तशब्दस्य युक्त इत्यर्थः समुपवर्णितः । तथा चाऽपौरुषेयो वैदिक उपदेशः स्वर्गापूर्वदेवताविषयः प्रमाणमात्रस्य परतःप्रामाण्यानभ्युपगमान्निर्दोषतया वेदानां स्वतःप्रामाण्याभ्युपगमाच्च स युक्त उपपन्नः । लौकिकश्च आर्यम्लेच्छानां प्रमाणान्तरमूलो युक्तः, मानान्तराभावे तु अनाप्तः-अयुक्त इत्यभिप्रेत्य-आप्ता चाऽसौ श्रुतिश्चेति कर्मधारयाङ्गीकरणम् । शब्दस्य प्रामाण्यपक्षे वृत्तेः शाब्दबोधात्मिकायाः प्रमात्वं, वृत्तेः प्रमाणत्वपक्षे वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य प्रमात्वमित्यभिप्रेत्य श्रुतिशब्देन वाक्यजन्यज्ञानं सङ्गृहीतम् ।

(१) ननु सर्गादावादिविद्वान् कपिलो धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः प्रादुर्बभूवेति स्मरन्ति, अतो न तदीयवाक्यं वेदमूलकं भवितुमर्हति, कथं तस्य प्रामाण्यमित्याशङ्कायामाह । आदिविदुषश्चेति ।

(२) पूर्वापरविरुद्धार्थकथनादित्यर्थः । (३) प्रमाणमूलत्वाभावादित्यर्थः ।

(४) अनेन महाजनपरिगृहीतत्वाभावेन प्रामाण्यानुमापकहेत्वभाव उक्तः ।

(१)तुशब्देनाऽनुमानाद्व्यवच्छिनत्ति। वाक्यार्थो हि प्रमेयः, न तु तद्धर्मो वाक्यम्, येन तत्र लिङ्गं भवेत्। न च वाक्यं वाक्यार्थं बोधयत् सम्बन्धग्रहणमपेक्षते, अभिनवकविविरचितस्य वाक्यस्याऽदृष्टपूर्वस्याऽस्याऽननुभूतचरवाक्यार्थबोधकत्वादिति।

एवं प्रमाणसामान्यलक्षणेषु तद्विशेषलक्षणेषु च सत्सु, यानि प्रमाणान्तराण्युपमानादीनि प्रतिवादिभिरभ्युपेयन्ते तान्युक्तलक्षणेष्वेव प्रमाणेष्वन्तर्भवन्ति।

---

(१) बौद्धा वैशेषिकाश्च शब्दप्रमाणस्याऽनुमानेऽन्तर्भावं कुर्वन्ति, तन्मतं निरसितुमाह। तुशब्देनेति। अयम्भावः। अस्ति तावद्गौरस्तीत्यादिवाक्येभ्योऽस्तितावती गौरित्येवमाकारो विलक्षणो बोधः सर्वजनानुभवसिद्धः। तस्य विजातीयप्रमात्वमनभ्युपगम्याऽनुमितिरूपत्वं ताभ्यां समर्थनीयं, शब्दस्य च लिङ्गविधया तत्र कारणत्वमङ्गीकृत्याऽनुमानत्वं व्यवस्थापनीयं, तत्तु न सङ्गच्छते। अस्तित्वविशिष्टगोरूपवाक्यार्थविषयकज्ञानस्याऽनुमितित्वे गोः पक्षत्वेनाऽस्तित्वस्य च साध्यत्वेन सिद्धिर्वक्तव्या, न च शब्दस्य हेतोः पक्षवृत्तित्वं विद्यते, भिन्नदेशत्वात्, पक्षधर्मो हि हेतुर्भवति, नाऽपक्षधर्मः। यद्युच्येत शक्तिरूपसम्बन्धेन शब्दस्तत्र वर्तत एवेति, तथाऽपि वाक्यार्थस्याऽशाक्यतया तस्यैव प्रमेयत्वेन शक्तिसम्बन्धेन शब्दस्य तद्वृत्तित्वासम्भवात्, जिज्ञासितधर्मविशिष्टस्यैव धर्मिणोऽनुमेयत्वेन हेतोस्तद्वृत्तित्वस्यैवाऽऽवश्यकत्वात्, अतोऽपक्षधर्मत्वान्न शब्दस्य लिङ्गत्वम्। किञ्च लिङ्गं साध्येन सह सम्बद्धत्वेन ज्ञायमानमनुमितिजनकं भवति, सम्बन्धज्ञानं च व्याप्तिज्ञानं, न च वाक्यस्य वाक्यार्थेन सह सम्बन्धः कश्चन विद्यते, पदार्थानामेव पदेन सह शक्तिरूपसम्बन्धाङ्गीकारात्। न च सम्बन्धज्ञानविलम्बेन वाक्यार्थज्ञाने विलम्बो दृश्यते, अगृहीतसम्बन्धस्याऽपि वाक्यस्याऽर्थावबोधकत्वदर्शनात्, हेतोश्च कुत्राऽपि सम्बन्धज्ञानानपेक्षस्याऽनुमापकत्वादर्शनेन शब्दस्य नाऽनुमापकत्वं वक्तुं शक्यम्। किञ्च यत्र वाक्यमत्यभिनवम्, वाक्यार्थश्चाऽलौकिकस्तत्र तयोर्व्याप्यव्यापकभावज्ञानस्य कथमप्यसम्भवेन तादृशवाक्यस्याऽनुमानत्वे सर्वजनानुभूतस्य तद्वाक्याज्जायमानस्य शाब्दबोधस्याऽनुत्पत्त्याऽनुभवापलापप्रसङ्गः, अतोऽपि नाऽनुमानेऽन्तर्भावः, तदेतदाह। वाक्यार्थो हीत्यादि। विस्तरस्त्वाकरेऽनुसन्धेयः।

तथा हि—(१)उपमानं तावत् 'यथा गौस्तथा गवयः' इति वाक्यम् । तज्जनिता धीरागम एव । (२)योऽप्ययं 'गवयशब्दो गोसदृशस्य वाचकः' इति प्रत्ययः, सोऽप्यनुमानमेव । यो हि शब्दो यत्र वृद्धैः प्रयुज्यते, सोऽसति वृत्त्यन्तरे, तस्य वाचकः, यथा गोशब्दो गोत्वस्य । प्रयुज्यते चैवं गवयशब्दो गोसदृशे, इति तस्यैव वाचक इति तत् ज्ञानमनुमानमेव । (३)य-

---

(१) केचन नैयायिकाः कीदृशो गवय इत्येवं नागरिकेण पृष्टो वनेचरः प्रसिद्धेन गवा साधर्म्यादप्रसिद्धं गवयं येन वाक्येन बोधयति, यथा—गौरिव गवय इति, तद्वाक्यमुपमानम् । एतदर्थकमेव 'प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम्' इति सूत्रमपि इति वर्णयन्ति । तन्मतमुपन्यस्य दूषयति—उपमानं तावदित्यादिना । यद्यप्येवं नैयायिकानां प्रसिद्धं, तथाऽपि अस्य शब्दज्ञानादर्थज्ञानमिति शब्द एवाऽन्तर्भावः । नैयायिकोक्तात् 'आप्तोपदेशः शब्दः' इति लक्षणादप्यागमत्वमेव दृढीकृतं भवतीत्यर्थः ।

(२) 'समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थः' इतिन्यायभाष्यात् गवयशब्दशक्तिज्ञानमेवोपमितिः, एवम्भूतशक्तिग्राहकमुपमानमिति नैयायिका वर्णयन्ति, तस्याऽनुमानेनैव सिद्धत्वान्न प्रमाणान्तरत्वमभ्युपगन्तव्यमित्याह । योऽप्ययमित्यादि । अत्र गोसादृश्यं गवयशब्दशक्यतावच्छेदकतयोक्तमिति न भ्रमितव्यं, गवयत्वजात्यपेक्षया गोसादृश्यस्य गुरुत्वेन शक्यतानवच्छेदकत्वात्, किन्तु गवयत्वजातिपरिचायकतया तदुपादानमित्यवधेयम् ।

(३) केचन नैयायिका यथा गौस्तथा गवय इत्यतिदेशवाक्यं श्रुत्वा वनं गतस्याऽयं गवयो गोसदृश इति यज्ज्ञानं तदुपमितिरित्याचक्षते, तद्दूषयति—यत्त्वित्यादिना । अयमर्थः । गवयज्ञानं हि चक्षुःसन्निकर्षजन्यत्वात्प्रत्यक्षरूपमिति न तत्करणमत्यदन्वेष्टव्यम् । यत्तु तस्मिन् सादृश्यमवसीयते, तज्ज्ञानं तु स्मरणात्मकमिति न तस्य प्रमात्वं, सुतरां तत्करणं न प्रमाणान्तरम् । ननु यद्यपि गोसदृशः कश्चिदिति सामान्यतोऽवगतं स्मर्यते तथाऽपि गोसादृश्यविशिष्टो गवयो न प्रागवगतः, न वा प्रत्यक्ष इति तज्ज्ञानस्य विजातीयप्रमात्वमभ्युपगन्तव्यमेवेति चेन्न । प्रत्युत्पन्नकारणजन्यं यदवगतविषयकं ज्ञानं तत् सङ्गतिः संवादोऽनुवाद इति चोच्यते, तच्च स्मृतिवदेवाऽनधिकविषयत्वादप्रमाणमतोऽतिदेशवाक्यावगतं यदनेन गृह्यते, तत्तावन्न प्रमेयं, यत्तु अनवगतं गवयस्वरूपं तस्य च सादृश्यविशिष्टत्वं, तत् प्रत्यक्षमेव । कथं पुन-

तु गवयस्य चक्षुःसन्निकृष्टस्य गोसादृश्यज्ञानं तत् प्रत्यक्षमेव । (१) अत एव स्मर्यमाणायां गवि गवयसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षम् ।

रुपलब्धगवयस्य स्मरणोत्तरकालं भवत् सादृश्यज्ञानं स्मरणान्तरितेन्द्रियव्यापारं प्रत्यक्षं ? इति चेदुच्यते । यावदिन्द्रियसम्बन्धस्तत्सर्वं प्रत्यक्षमेव, अतश्च स्मर्यमाणविषये एव तस्याऽप्रामाण्यं, न गृह्यमाणविषयेऽपि, सम्भवति हि एकस्यापि ज्ञानस्य विषयभेदेन प्रामाण्यमप्रामाण्यं च, अतो विवेकेन स्मरणांशस्यैवाऽप्रामाण्यं, न ग्रहणांशस्याऽप्रमाणतेति, तस्मादुपमाने प्रमाणमिच्छता सादृश्यविशिष्टोऽपूर्वः प्रत्यक्षानवगतः प्रमेयो वक्तव्यः न चाऽसावस्ति, कदाचित्कल्पनापोढप्रत्यक्षवादिनां सादृश्यविशिष्टगवयज्ञानं प्रत्यक्षं न सम्भाव्येताऽपि, व्यवसायात्मकप्रत्यक्षवादिनां तु नैयायिकानां जात्यादिवत् कुतो न सादृश्यं प्रत्यक्षं ? अतः सन्निकृष्टे धर्मिणि विषये नोपमानस्य किञ्चित् प्रमेयमस्ति, अतो न प्रमाणान्तरमुपमानम् ।

(१) येऽपि मीमांसकाः सादृश्यविशिष्टगवयदर्शनं गवि स्मरणमुत्पादयति, गवयसादृश्यविशिष्टगोज्ञानमुपमितिरिति वर्णयन्ति, तद्दूषयति । अत एवेति । अत्र हि सादृश्यविशिष्टगवयदर्शनेन गोस्मरणं स्मरणत्वात्प्रमाणमेव न भवतीति न तत् प्रमेयं वक्तुमपि शक्यं, केवलं सादृश्यविशिष्टं गोस्वरूपं गोवृत्तिसादृश्यं वा प्रमेयं वक्तव्यं, किन्तु तन्नोपपद्यते, यतः सादृश्यस्य सामान्यधर्मरूपत्वेन गवये तस्य प्रत्यक्षत्वे गव्यपि प्रत्यक्षं सञ्जातमेव, यदि हि सादृश्यं भिन्नमभविष्यत्, तर्हि एकत्र तस्य प्रत्यक्षविषयत्वेऽप्यन्यत्र प्रत्यक्षं नाऽभविष्यत्, तदेव तु नेति कथं स्मर्यमाणगवि गवयसादृश्यस्य प्रत्यक्षविषयत्वं वक्तुं शक्यमित्यर्थः । यद्यपि पर्वतः प्रत्यक्षविषयः, वह्निश्च स्मर्यमाणः तथाऽपि द्वयोर्वैशिष्ट्यस्य केनापि प्रमाणेनाऽनवगतत्वात्तद्विषयकत्वेन यथाऽनुमानस्य पृथक्प्रामाण्यं, तथा गवयदर्शनेन सादृश्यस्य प्रत्यक्षत्वाद्गोश्च स्मर्यमाणत्वाद्द्वयोर्वैशिष्ट्यस्य केनाऽप्यनवगतत्वेन तद्विषयकत्वेनोपमानस्य पृथक् प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यमिति मीमांसकोक्तं युक्तमेव प्रतिभाति, तथाऽपि मदीया गौरेतद्गवयसदृशीत्याकारकज्ञानस्याऽनुमितित्वाङ्गीकारेणोपपत्तौ प्रमाणान्तरत्वं न स्वीकर्तव्यमिति साङ्ख्यानामाशयः । हेतुश्च गोनिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वादिति, अतो न पक्षधर्मत्वासिद्धिः, एवंविधानुमानानवतारदशायामपि गवयदर्शनेन सादृश्यविशिष्टगोज्ञानदर्शनाद्गवयसदृशत्वेन गामुपमिनोमीत्यनुव्यवसायाच्च पार्थक्यं स्वीकर्तव्यमिति मीमांसका वदन्ति, अत्र चाऽनुभव एव तर्कस्य विश्रामेन निपुणा अनुभवमेव निरूपयन्तु । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

न त्वन्यद्गवि सादृश्यम् । अन्यच्च गवये । भूयोऽवयवसामान्ययोगो हि जात्यन्तरवर्ती जात्यन्तरे सादृश्यमुच्यते । सामान्ययोगश्चैकः । स चेद्गवये प्रत्यक्षः, गव्यपि तथेति नोपमानस्य प्रमेयान्तरमस्ति, यत्र प्रमाणान्तरमुपमानं भवेत् , इति न प्रमाणान्तरमुपमानम् ।

एवमर्थापत्तिरपि न प्रमाणान्तरम् ।

तथा हि—जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्याऽदृष्टस्य कल्पनमर्थापत्तिरभिमता वृद्धानाम् । साऽप्यनुमानमेव । (१)यदा खल्वव्यापकः सन्नेकत्र नास्ति तदाऽन्यत्रास्ति । यदाऽव्यापक एकत्राऽस्ति तदाऽन्यत्र नाऽस्ति, इति सुकरः स्वशरीरे व्याप्तिग्रहः । तथा च सतो गृहाभावदर्शनेन लिङ्गेन बहिर्भावदर्शनमनुमानमेव । न च चैत्रस्य क्वचित्सत्त्वेन गृहाभावः शक्योऽ-

(१) अत्र मीमांसकाभिमतार्थापत्तिविषयसाधकमनुमानमित्थं—जीवंश्चैत्रो बहिरस्ति, विद्यमानत्वे सति गृहेऽभावात्, मच्छरीरवत् । अत्रैव व्याप्तिं दर्शयति । यदेति । यो हि परिच्छिन्न एकत्र नास्ति, तदाऽन्यत्राऽस्ति, यदान्यत्र नाऽस्ति, तदाऽत्रास्ति, इति सुकरो व्याप्तिग्रह इत्यर्थः । अत्र मीमांसका इत्थमाशङ्कन्ते—गृहे अविद्यमानत्वमात्रस्य बहिःसत्त्वसाधकत्वासम्भवाद्विद्यमानत्वविशिष्टस्यैव तस्य हेतुत्वं वक्तव्यम् , एवञ्च विद्यमानत्वाविद्यमानत्वयोः परस्परं विरोधादेकत्र चैत्रे तयोरवस्थानमनुपपन्नमित्यसिद्धोऽयं हेतुः, एवमविद्यमानत्वविशिष्टे विद्यमानत्वस्यैवाऽसम्भवेनाऽश्रयासिद्धश्च, ततश्च सत्त्वस्यैवाऽभावेन तद्विशेषबहिःसत्त्वरूपसाध्याभावेन बाधश्चेति, तामिमामाशङ्कां विषयभेदेनाऽविरोधं प्रतिपादयन् परिहरति—न च चैत्रस्येत्यादिना । क्वचित्सत्त्वेन—अनिर्दिष्टस्थलनिरूपितसत्त्वेन । गृहाभावः—गृहरूपदेशविशेषनिरूपितसत्त्वाभावः । अपह्नोतुम्—अपलपितुम् । येन—अविशेषितयोस्तयोर्विरोधेन विशिष्टस्य हेतोरसिद्धत्वेन बहिःसत्त्वसाधकत्वं न स्यात्, तथा विरोधो नाऽस्ति, विषयभेदात् , इत्याशयः । एवमग्रेऽपि । तथा च नाश्रयासिद्धिर्न वा बाध इति भावः ।

न्ह्नोतुम्, येनाऽसिद्धो गृहाभावो बहिर्भावे न हेतुः स्यात्। न च गृहाभावेन वा सत्त्वमपन्हूयते, येन सत्त्वमेवाऽनुपपद्यमानमात्मानं न बहिरवस्थापयेत्।

तथा हि—चैत्रस्य गृहासत्त्वेन सत्त्वमात्रं विरुध्यते, गृहसत्त्वं वा? न तावद्यत्र क्वचन सत्त्वस्याऽस्ति विरोधो गृहासत्त्वेन, भिन्नविषयत्वात्। देशसामान्येन गृहविशेषाक्षेपोऽपि पाक्षिक(१) इति समानविषयतया विरोध इति चेत्। प्रमाणविनिश्चितस्य गृहेऽसत्त्वस्य पाक्षिकतया सांशयिकेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात्। नाऽपि प्रमाणविनिश्चितो गृहाभावः पाक्षिकमस्य गृहसत्त्वं प्रतिक्षिपन् सत्त्वमपि प्रतिक्षेप्तुं सांशयिकत्वं च व्यपनेतुमर्हतीति युक्तम्। गृहावच्छिन्नेन चैत्राभावेन गृहसत्त्वं विरुध्यते, न तु सत्त्वमात्रम्, तस्य तत्रौदासीन्यात्। तस्माद्गृहाभावेन लिङ्गेन सिद्धेन सतो बहिर्भावोऽनुमीयत इति युक्तम्।

(२) एतेन—'विरुद्धयोः प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थयाऽविरो-

---

(१) जीवित्वाश्रयस्य पक्षीकृतत्वेन सत्त्वमाश्रयसामान्यमाक्षिपद्देशसामान्यमप्याक्षिपति, देशसामान्यमक्षिपता च तेन तन्मध्यवर्तिनो गृहरूपदेशस्याऽप्याक्षेपेण प्राप्ततया पक्षे प्राप्तत्वात्समानविषयतया भवति विरोधः, तथा चाऽऽश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धो वा हेतुरिति शङ्कते। देशेति। गृहसत्त्वस्य पाक्षिकत्वेन सन्दिग्धतया प्रमाणनिश्चितगृहासत्त्वप्रतिक्षेपकत्वासम्भवेन विरोधाभावान्नाऽऽश्रयासिद्ध्यादिकमिति परिहरति—प्रमाणविनिश्चितस्येत्यादिना।

(२) असत्त्वं प्रत्यक्षप्रमाणस्य विषयः, सत्त्वं च ज्योतिःशास्त्रस्य, अतस्तुल्यबलयोर्द्वयोः प्रमाणयोर्विरोधप्रसक्तौ प्रत्यक्षस्य गृहासत्त्वविषयकत्वेन शास्त्रस्य च बहिःसत्त्वविषयकत्वेनाऽविरोधापादनमर्थापत्तेर्विषय इति मतान्तरं निराचष्टे-एतेनेत्यादिना। एतेन-विरोधाभावप्रदर्शनेन। अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोः—गृहावच्छिन्नासत्त्वानवच्छिन्नसत्त्वयोः सामान्यविशेषभूतयोर्विरो-

धापादनमर्थापत्तेर्विषयः' इति निरस्तम्, अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात्। उदाहरणान्तराणि(१) चार्थापत्तेरेवमेवानुमानेऽन्तर्भावनीयानि । तस्मान्नाऽनुमानात्प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरिति सिद्धम् !

(२) एवमभावोऽपि प्रत्क्षमेव । न हि भूतलस्य परिणामवि-

धाभावेन तद्बोधकयोः प्रमाणयोरपि विरोधाप्रसक्त्या तच्छमनार्थं प्रमाणान्तरस्वीकारस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः ।

(१) यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादीनि ।

(२) अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वमिष्यते भाट्टैस्तत् खण्डयति–अभावोऽपीत्यादिना । अभावोऽपि अभावज्ञानमपि, प्रत्यक्षमेव–प्रत्यक्षप्रमैव। अयमर्थः । यदि अधिकरणादतिरिक्तोऽभावो नाम साङ्ख्यैरतिरिक्तः पदार्थः स्वीक्रियेत तर्हि तस्येन्द्रियेणाऽसन्निकृष्टस्य ज्ञानाय घटानुपलब्धिरूपं प्रमाणान्तरं स्वीकर्तव्यं भवेत्, स एव तु नाऽस्ति, साङ्ख्यमते चितिशक्तिं विना सर्वस्यैव पदार्थस्य प्रतिक्षणपरिणामितया घटविशिष्टभूतलापेक्षया केवलभूतलरूपेणाऽभावपदालम्बनपरिणामस्य सम्भवित्वेन तस्य रूपादिविशिष्टत्वेन च प्रत्यक्षविषयत्वयोग्यत्वान्नाऽस्ति प्रत्यक्षाविषयः कश्चन प्रमेयः, अतो न प्रमाणान्तरमनुपलब्धिः । यानि चाऽभावस्याऽनतिरिक्तत्वपक्षे आधाराधेयभावानुपपत्त्यादीनि दूषणानि, तानि नाऽस्मिन् पक्षे सम्भवन्ति । तथा हि—आधाराधेयभाव एकस्मिन्नपि वादिभिरभ्युपगतः । यथा–इह वने तिलकाः, पटाभावो घटाभाववानित्यादौ, अतो न तेन भेदः साधयितुं शक्यः ।

'भावान्तरमभावोऽपि कयाचित्तु व्यपेक्षया ।
स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके ॥
वस्तुनि ज्ञायते किञ्चित्कैश्चिद्रूपं कदाचन—'

इति वृद्धोक्तप्रकारेण सर्वस्यैव पदार्थस्य स्वरूपेण भावत्वं पररूपेणाऽभावत्वमितिपक्षे एकस्यैव देवदत्तस्य स्वरूपेण प्रतीतौ अन्यानपेक्षत्वेऽपि पितृत्व–पुत्रत्व–जामातृत्व–पौत्रत्वाद्यनेकधर्मैर्निरूप्यमाणस्य स्वरूपभेदाभावेऽपि भिन्नपदार्थसापेक्षप्रतिपत्तिकत्वदर्शनेन गुणगुण्यादीनामभेदमते घटाभिन्नरूपस्य प्रतीतौ चक्षुःसापेक्षत्वस्य रसरूपेण प्रतीतौ रसनासापेक्षत्वस्य दर्शनेन च जले गन्धरसाद्यभावानां जलात्मकत्वाविशेषेऽपि रसाद्यभावत्वेन रूपेण तत्तदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वं, नियमतः प्रतियोगिसापेक्षप्रतिपत्तिकत्वं च सम्भवतीति न किञ्चिदवद्यम् । अन्यत्सर्वं सुगमम् ।

ऽशेषात् कैवल्यलक्षणादन्यो घटाभावोनाम । प्रतिक्षणपरिणामिनो हि सर्वे एव भावाः, ऋते चितिशक्तेः । स च परिणामभेद-ऐन्द्रियक इति नाऽस्ति प्रत्यक्षानवरुद्धो विषयो यत्राऽभावाख्यं प्रमाणान्तरमभ्युपेयेतेति ।

सम्भवस्तु, यथा खार्यां द्रोणाढकप्रस्थाद्यवगमः स चा-ऽनुमानमेव । खारीत्वं हि द्रोणाद्यविनाभूतं प्रतीतं खार्यां द्रोणा-दिसत्त्वमवगमयति ।

यच्चाऽनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमात्रम्—'इति होचु-र्वृद्धाः'—इत्यैतिह्यम् । यथा 'इह वटे यक्षः प्रतिवसति' इति, न तत् प्रमाणम् । अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात् । आ-प्तवक्तृकत्वनिश्चये त्वागम एव, इत्युपपन्नं "त्रिविधम्प्रमाणम्" इति । ॥ ५ ॥

एवं तावद्व्यक्ताव्यक्तलक्षणप्रमेयसिद्ध्यर्थं प्रामाणानि ल-क्षितानि तत्र व्यक्तं पृथिव्यादि स्वरूपतः पांसुलपादो हालिको-ऽपि प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते, पूर्ववता चाऽनुमानेन धूमादिदर्शना-त् वह्न्यादीनि चेति, तद्व्युत्पादनाय मन्दप्रयोजनं शास्त्रमिति दुरधिगममनेन व्युत्पाद्यम् । तत्र यत् प्रमाणं यत्र शक्तं तदुक्त-लक्षणेभ्यः प्रमाणेभ्यो निष्कृष्य दर्शयति—

सामान्यतस्तु दृष्टात्
अतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ॥
तस्मादपि चाऽसिद्धम्
परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥ ६ ॥

"सामान्यतः" इति । तुशब्दः प्रत्यक्षपूर्ववद्भ्यां विशि-

नष्टि(१)। सामान्यतोदृष्टादनुमानादतीन्द्रियाणां प्रधानपुरुषादीनां प्रतीतिः – चितिच्छायापत्तिर्बुद्धेरध्यवसाय इत्यर्थः। उपलक्षणं चैतत्, शेषवत इत्यपि द्रष्टव्यम्।

तर्हि सर्वेष्वतीन्द्रियेषु सामान्यतोदृष्टमेव प्रवर्त्तते ? तथा च यत्र तन्नाऽस्ति, महदाद्यारम्भक्रमे स्वर्गापूर्वदेवतादौ च(२), तत्र तेषामभावः प्राप्त इत्यत आह– "तस्मादपि" इति। तस्मादपीत्येतावतैव सिद्धे चकारेण शेषवत इत्यपि समुच्चितम् ॥ ६ ॥

स्यादेतत्, यथा गगनकुसुमकूर्मरोमशशविषाणादिषु प्रत्यक्षमप्रवर्तमानं तदभावमवगमयति, एवं प्रधानादिष्वपि। तत्कथं तेषां सामान्यतोदृष्टादिभ्यः सिद्धिः ? इत्यत आह—

अतिदूरात् सामीप्यात्
इन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् ॥
सौक्ष्म्याद्व्यवधानात्
अभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥ ७ ॥

"अतिदूरात्" इति। अनुपलब्धिरिति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकन्यायेनाऽनुषञ्जनीयम्(३)। यथा उत्पतन् वियति पतत्री

---

(१) प्रत्यक्षेण पूर्ववता चाऽनधिगतं यत्तत्सामान्यतोदृष्टात्सिध्यतीत्यर्थः।

(२) तद्व्याप्तिविशिष्टलिङ्गाभावादिति शेषः। 'प्रकृतेर्महान्—' इत्यादिना प्रतिपादितक्रमे, 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं–' इत्याद्यागमप्रतिपादिते स्वर्गे, यागस्य कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयेऽपूर्वे, 'वज्रहस्तः पुरन्दरः' इत्याद्यागमप्रतिपादितासु देवतासु चेत्यर्थः।

(३) सिंहो यथा किञ्चिद्दूरं गत्वा पश्चादवलोक्य पुनर्गच्छति तथा अनुपलब्धिरिति पदं अतिदूरादितिपदोच्चारणानन्तरं पठित्वा पुनः सामीप्यादितिपदानन्तरं पठनीयमित्यर्थः।

अतिदूरतया सन्नपि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते । सामीप्यादित्यत्राऽप्यतिरनुवर्तनीयः(१) । यथा लोचनस्थमञ्जनमतिसामीप्यान्न दृश्यते । इन्द्रियघातोऽन्धत्वबधिरत्वादिः । मनोऽनवस्थानात्—यथा कामाद्युपहतमनाः स्फीतालोकमध्यवर्तिनमिन्द्रियसन्निकृष्टमप्यर्थं न पश्यति । सौक्ष्म्यात्--यथेन्द्रियसन्निकृष्टं परमाण्वादि प्रणिहितमना अपि न पश्यति । व्यवधानात्--यथा कुड्यादिव्यवहितं राजदारादिकं न पश्यति । अभिभवात्—यथाऽहनि सौरीभिर्भाभिरभिभूतं ग्रहनक्षत्रमण्डलं न पश्यति । समानाभिहारात्--यथा तोयदविमुक्तानुदबिन्दून् जलाशये न पश्यति ।

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनाऽनुद्भवोऽपि सङ्गृहीतः । तद्यथा क्षीराद्यवस्थायां दध्याद्यनुद्भवान्न पश्यति(२) ।

एतदुक्तं भवति । न प्रत्यक्षनिवृत्तिमात्राद्वस्त्वभावो भवति, अतिप्रसङ्गात् । तथा हि—गृहाद्विनिर्गतो गृहजनमपश्यंस्तदभावं विनिश्चिनुयात्, न त्वेवम् । अपि तु योग्यप्रत्यक्षनिवृत्ते(३)-रयमभावं विनिश्चिनोति । न च प्रधानपुरुषादीनामस्ति प्रत्यक्षयोग्यता, इति न तन्निवृत्तिमात्रात्तदभावनिश्चयो युक्तः प्रामाणिकानामिति(४) ॥ ७ ॥

---

(१) यथाश्रुते सामीप्यस्य प्रत्यक्षानुकूलत्वेन तस्य प्रतिबन्धककोटौ परिगणनानुपपत्तेः ।

(२) सत्कार्यवादिमते सत एवोत्पादेन दुग्धावस्थायां दध्याद्यस्त्येवेत्यनुद्भवादेव तस्य न प्रत्यक्षमिति भावः ।

(३) योग्यानुपलब्धिसहकृतादिन्द्रियादित्यर्थः । तेन न पूर्वापरविरोधः ।

(४) प्रमाणसिद्धानां प्रधानादीनामित्यर्थः । तथा चाऽप्रामाणिकानां गगनकुसुमादीनामनुपलब्ध्याऽभावनिश्चयेऽपि प्रकृते न तथेति भावः ।

कतमत्पुनरेतेषु कारणं प्रधानादीनामनुपलब्धौ ? इत्यत आह—

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धि-
र्नाऽभावात् कार्यतस्तदुपलब्धेः ॥
महदादि तच्च कार्यं
प्रकृतिसरूपं विरूपं च ॥ ८ ॥

"सौक्ष्म्यात्" इति । अथाऽभावादेव सप्तमरसवदेतेषामनुपलब्धिः कस्मान्न भवति? इत्यत आह—"नाऽभावात्" इति कुतः? कार्यतस्तदुपलब्धेः", 'तत्' इति प्रधानं परामृशति । पुरुषोपलब्धौ तु प्रमाणं वक्ष्यति, सङ्घातपरार्थत्वात्'—(का० १७) इति । दृढतरप्रमाणावधारिते हि प्रत्यक्षमप्रवर्तमानमयोग्यत्वान्न प्रवर्तते इति कल्प्यते । सप्तमस्तु रसो न प्रमाणेनाऽवधारित इति न तत्र प्रत्यक्षस्यायोग्यता शक्याऽध्यवसातुमित्यभिप्रायः ।

किं पुनस्तत्कार्यं यतः प्रधानानुमानम् ? इत्यत आह— "महदादि तच्च कार्यम्" इति । एतच्च यथा गमकं तथोपरिष्टा-(१)दुपपादयिष्यते । तस्य च कार्यस्य विवेकज्ञानोपयोगिनी सारूप्यवैरूप्ये आह—"प्रकृतिसरूपं विरूपं च" इति एते तूपरिष्टा(२)द्विभजनीय इति ॥ ८ ॥

कार्यात् कारणमात्रं गम्यते । सन्ति चाऽत्र वादिनां विप्रतिपत्तयः । तथा हि केचिदाहुः—(३)'असतः सत् जायते' इति,

---

(१) 'भेदानां परिमाणात्—' इति कारिकायामिति भावः ।
(२) 'हेतुमदनित्यम्—' इत्यादिकारिकायामित्यर्थः ।
(३) केचित्—शून्यवादिनो बीजमृत्पिण्डप्रध्वंसानन्तरमङ्कुरघटाद्युत्पत्ति-

'एकस्य सतो विवर्तः कार्यजातं न वस्तुसत्' इत्यपरे(१), अन्ये तु(२) 'सतः असत् जायते' इति, 'सतः सत् जायते' इति वृद्धाः(३)।

तत्र पूर्वस्मिन् कल्पत्रये प्रधानं न सिद्ध्यति(४)। सुख-

दर्शनादभावादेव भावोत्पत्तिमाहुः। दर्शयन्ति चाऽभावाद्भावोत्पत्तिं "नाऽनुपमृद्य प्रादुर्भावात्" इति। तथा च जगदुत्पत्तेः पूर्वं कार्यं कारणं वा किमपि नासीत्। किं तु शून्यमेव बभूव, ततोऽर्थक्रियाकारित्वलक्षणसत्त्वयोगि-किञ्चित्कालावस्थायि कार्यं जायते, तस्याऽपि न स्वरूपेण सत्त्वम्।

(१) अपरे—वेदान्तिनः। एकस्य सद्रूपब्रह्मणोऽज्ञानेन परिकल्पितमिदं जगन्न सत्, नाऽप्यसत्, नाऽपि सदसत्, विरोधात्, किन्तु मिथ्या, उपादानत्वाभिमतवस्तुविषमसत्ताकत्वे सति तदवस्थाविशेषरूपत्वस्यैव तद्विवर्तत्वात्। तथा चैतन्मते उपदानोपादेययोस्तादात्म्यं न वास्तवं, किन्तु कल्पितमेवेति।

(२) अन्ये नैयायिकाः। सतो रूपरसादिविशिष्टात् परमाणोः सकाशादुत्पत्तेः प्रागविद्यमानं द्व्यणुकादिलक्षणं रूपरसादियुक्तं कार्यं जायते इति वदन्ति, एतन्मते च कार्यकारणयोर्भेदः।

(३) सत्कार्यवादिनः साङ्ख्याः।

(४) कल्पत्रये—असद्वादविवर्तवादासत्कार्यवादेषु, स्वाभिमतं प्रधानं न सिद्ध्यति, यतः सुखदुःखमोहरूपा ये भेदाः-विशेषाः, तद्वत् यत्स्वरूपं-तेन रूपेण परिणामो यस्य एवंभूता ये शब्दस्पर्शादयस्तदात्मकमिदं जगत् स्वकारणस्य सत्त्वरजस्तमःस्वभावत्वरूपं प्रधानत्वमनुमापयति, कार्यं हि यद्गुणकं तादृशमेव कारणमपि सिद्ध्यति, यथा रक्तं पटमुपलभ्य रक्तानामेव तन्तूनामनुमानं भवति, कार्यकारणयोः सारूप्यस्य नियतत्वात, तथा च प्रकृते कार्यं चेत्सुखदुःखमोहात्मकमुपलभ्यते, यथा एकैव स्त्री स्वामिनं सुखयति, सपत्नीर्दुःखयति, पुरुषान्तरं मोहयति, एवमेव सर्वे पदार्था द्रष्टव्याः, तर्हि तत्कारणेनाऽपि सुखदुःखमोहात्मकेनैव भवितव्यं, तत्र कारणे येयं सुखात्मता तत्सत्त्वं, या दुःखात्मता तद्रजः, यन्मोहात्मत्वं तत्तमः, सत्त्वरजस्तमआत्मकत्वमेव च कारणस्य साङ्ख्याभिमतं प्रधानत्वं, तच्च कदा सिद्ध्येत्? यदा हि कार्यकारणयोरभेदो भवेत, असत्कारणवादश्चेदङ्गीक्रियेत, तर्हि असत् निरुपाख्यं यत्कारणं तत् सुखादिरूपशब्दाद्यात्मकं कथं स्यात्? सदसतोस्तादात्म्यासम्भवात्। अत्राऽसत्त्वं नाम क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वानधिकरणत्वम्, अस्ति चेदं शशशृङ्गादौ, न तु निरुपाख्यत्वमसत्त्वं, तद्धि

दुःखमोहभेदस्वरूपपरिणामशब्दाद्यात्मकं हि जगत्कारणस्य प्रधानत्वं सत्त्वरजस्तमःस्वभावत्वमवगमयति ।

यदि पुनरसतः सज्जायेत असत् निरुपाख्यं कारणं सुखादिरूपशब्दाद्यात्मकं कथं स्यात् ? सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्तेः ।

अथैकस्य सतो विवर्तः शब्दादिप्रपञ्चः(१)तथाऽपि सतः सज्जायत इति न स्यात् । न चाऽस्याऽद्वयस्य प्रपञ्चात्मकत्वम्,

---

यदि शब्दवृत्त्यविषयत्वं तदाऽसम्भवः, निरुपाख्यादिपदेनैव वृत्तिसम्बन्धेन शशशृङ्गादीनां सम्बद्ध्यमानत्वात्, निरुपाख्यादिपदानामलीके अनुभावकत्वरूपशक्तिविरहेऽप्यननुभवरूपमलीकविषयकविकल्पं प्रति योगेन लक्षणयासङ्केतविशेषेण वाऽलीकोपस्थितिद्वारा जनकत्वमावश्यकं, तादृशविकल्पस्य साक्षिसिद्धत्वात्, 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः' इति पातञ्जलसूत्रेण तादृशविकल्पस्य सद्रूपवस्त्वविषयकस्य शब्दज्ञानजन्यत्वस्योक्तत्वात्, अत एव "वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः" इति वृत्तिज्ञानानां पञ्चधा विभागेन विपर्ययरूपात्सद्रूपाधिष्ठानविषयकाद्भ्रमात्पार्थक्येन विकल्पः पातञ्जलसूत्र एवोक्तः । निद्रा च सौषुप्ती वृत्तिः । नच निर्द्धर्मकत्वादलीके निरुपाख्यादिपदानां योगादिवृत्त्यसम्भव इति वाच्यम् । तस्येतरधर्मशून्यत्वेऽप्यभावस्य विकल्पविषयत्वादेश्च धर्मस्य तत्र स्वीकारेण योगेन वाचकशब्दरूपोपाख्याविरहस्याऽलीके प्रसिद्धस्योपस्थित्योक्तविरहाश्रयालीकोपस्थितिसम्भवेन लक्षणासम्भवादनेन पदेनाऽलीकं बोध्यमितिसङ्केतसम्भवाच्च, तथा चाऽलीकं वृत्तिविषय एवेति पूर्वोक्तमेवाऽसत्त्वमिति सिद्धम् । एवञ्च शून्यवादिमतेन न प्रधानसिद्धिः ।

(१) वेदान्तिमतेनापि न प्रधानसिद्धिर्भवति, तन्मते कार्यस्य मिथ्यात्वेन कारणस्य ब्रह्मणस्तेन तादात्म्याभावात्, कल्पिततादात्म्यसत्त्वेऽपि तेन स्वाभिमतप्रधानसाधनानुपपत्तेः, प्रधानं हि सद्रूपमिष्यते, कार्येण सहाऽभेदे कार्यस्य मिथ्यात्वेन तदभिन्नस्य कारणस्याऽपि मिथ्यात्वं स्यात्, अतो विवर्तवादे कार्यकारणयोर्वास्तवैक्याभावेन न प्रधानसिद्धिसम्भावनाऽपीत्याह । अथेत्यादि । सत्सकाशात् सदपि न जायते, असदपि न जायते, कार्यस्य मिथ्यात्वात्, सत्त्वे बाधानुपपत्तिः, असत्त्वेऽपरोक्षावभासानुपपत्तिः, विरोधाच्च सदसद्रूपत्वमपि न सम्भवति, अतश्चतुर्थः प्रकार एव मिथ्यात्वं, एवम्भूतस्य कारणेन सह तादात्म्यं कथं स्यादित्यर्थः ।

अपि स्वप्रपञ्चस्य प्रपञ्चात्मकतया प्रतीतिर्भ्रम एव ।

येषामपि कणभक्षाक्षचरणादीनां सत एव कारणादसतो जन्म, तेषामपि सदसतोरेकत्वानुपपत्तेर्न कार्यात्मकं कारणमिति न तन्मते प्रधानसिद्धिः ।

(१)अतः प्रधानसिद्ध्यर्थं प्रथमं तावत्सत्कार्यं प्रतिजानीते ।

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम् ॥९॥

"असदकरणात्" इति । "सत् कार्यम्" कारणव्यापारात् प्रागपीति शेषः(२) । तथा च न सिद्धसाधनं नैयायिकतनयैरुद्भावनीयम् ।

---

(१) नैयायिकवैशेषिकमतेऽपि उत्पत्तेः प्राक्कार्यस्याऽसत्त्वेन सद्रूपेण कारणेन सहैक्यासम्भवात् न त्रिगुणात्मककार्येण त्रिगुणात्मककारणसिद्धिरिति प्रधानसिद्धौ कर्तव्यायां कार्यकारणयोरभेदः प्रथमं साधनीयः, अभेदश्च कार्यस्य सत्त्वमन्तरा न सम्भवतीति प्रथमतः सत्कार्यं तावत्प्रसाधयति ग्रन्थकार इत्याह । अत इति ।

(२) ननु किमिदं सत्त्वं नाम ? यद्युपादानसमवेतत्वमात्रं, तदा सिद्धसाधनम् । घटोत्पत्तेः प्राक् कपाले घटविरहेऽपि घटकाले कपाले घटसत्त्वे बाधकाभावात् । यदि कार्यपूर्वक्षणावच्छेदेन वृत्तिमत्त्वं, तदा कार्यपूर्वक्षणस्य कार्यानधिकरणत्वनियमेन हेतोः साध्येन सह व्याप्तिनिश्चयानुपपत्तिः, बाधश्च, कार्यपूर्वक्षणस्य कार्यानधिकरणत्वेन तद्वृत्तिताग्रहस्यैवाऽसम्भवादिति चेन्न । तथा सिद्धसाधनं स्यादतः कारणव्यापारात्प्रागपीति शेषः कृतः । यद्यपि सत्कार्यवादिनां मते कारणव्यापारस्यापि सत्त्वेन कारणव्यापारपूर्वकाल एवाप्रसिद्धस्तथापि कारकव्यापाराभिव्यक्त्यधिकरणक्षणपूर्वक्षणावच्छेदेन वृत्तिमत्त्वं साध्यम् । हेतुश्च क्रियमाणत्वादिति । अत्र क्रियमाणत्वं तावदभिव्यक्तिरेव, सा च प्रत्यक्षविषयत्वरूपा, तादृशाभिव्यक्तिप्रयोजकं च कारणमित्यभिधीयते । एवं सति फलितमेतदनुमानम्—कार्यं अभिव्यञ्जकव्यापारप्रा-

यद्यपि बीजमृत्पिण्डादिप्रध्वंसानन्तरमङ्कुरघटाद्युत्पत्तिरुपलभ्यते, तथाऽपि न प्रध्वंसस्य कारणत्वम्, अपि तु भावस्यैव बीजाद्यवयवस्य। अभावात्तु भावोत्पत्तौ तस्य सर्वत्र सुलभत्वात् सर्वदा सर्वकार्योत्पादप्रसङ्ग इत्यादि न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायामस्माभिः प्रतिपादितम्।

प्रपञ्चप्रत्ययश्चाऽसति(१) बाधके न शक्यो मिथ्येति वदितुमिति कणभक्षाक्षचरणमतमवशिष्यते।

तत्रेदं प्रतिज्ञातम्, "सत् कार्यम्" इति। अत्र हेतुमाह। "असदकरणात्" इति। (२)असत् चेत् कारणव्यापारात् पूर्वं

क्षणावच्छेदेन कारणे तादात्म्येन वृत्तिमत्, अभिव्यज्यमानत्वात्, यदभिव्यञ्जकव्यापारपूर्वक्षणावच्छेदेनाऽपि सत, यथा घोरान्धतमसमध्यवर्ती आलोकाभिव्यक्तो घटः, स हि अभिव्यञ्जकव्यापारात्प्रागपि सन्नेवाऽभिव्यक्तः, तथा चेदं, तस्मात्तथेति। यद्वा कार्यं स्वोपादाननिष्ठतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रतियोगि, तादात्म्येन तत्राऽभिव्यज्यमानत्वात्, यो यत्सम्बन्धेन यत्राऽभिव्यज्यते,, स तत्सम्बन्धेन तन्निष्ठाभावाप्रतियोगी, यथा विषयितया ज्ञानेऽभिव्यज्यमानो घट इति सामान्यमुखी व्याप्तिः। एतदेवाभिसन्धायाऽग्रे वक्ष्यति-'न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणाऽपि पीतं कर्तुं शक्यते-' इत्यादिनेत्यवधातव्यम्।

(१) नन्वेवं शुक्तौ रजतभ्रमस्थलेऽपि रजतस्य मिथ्यात्वं न स्यादित्यत उक्तं—'असति बाधके'इति। तत्र बाधज्ञानकाले एव रजतस्याननुभवाद्भवतु तस्य मिथ्यात्वं, तथाऽप्यबाधितस्यास्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वकथनमयुक्तमिति भावः।

(२) अयम्भावः। सत्त्वमसत्त्वं च किं कार्यस्य स्वरूपमुत धर्मः अथवाऽर्थान्तरं किञ्चित्? यदि प्रथमः, तत्राह। असच्चेदिति। सत्स्वभावं चेद्विकारजातं कथं कदाचिदसत्? असत्स्वभावं चेत्कथं कदाचित्सत्? सदसतोरेकत्वविरोधात्, नहि रूपं कदाचित्क्वचित्कथञ्चिद्वा गन्धो भवति। द्वितीयमाशङ्कते। सदसत्त्वे इति। धर्माविति। ते च स्वकारणाधीनजन्मतया कदाचिदेव भवत इति शेषः। खण्डयति। तथापीति। तर्हि विकारजातं दण्डा-

कार्यम्, नाऽस्य सत्त्वं कर्तुं केनाऽपि शक्यम्। न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणाऽपि पीतं कर्तुं शक्यते। 'सदसत्त्वे घटस्य धर्मौ' इति चेत्, तथाऽपि असति धर्मिणि न तस्य धर्म इति सत्त्वं तदवस्थमेव, तथा च नाऽसत्त्वम्। असम्बद्धेनाऽतदात्मना चाऽसत्त्वेन कथमसन् घटः? तस्मात् कारणव्यापारादूर्ध्वमिव ततः प्रागपि सदेव कार्यमिति।

कारणाच्चाऽस्य सतोऽभिव्यक्तिरेवाऽवशिष्यते। सतश्चाऽभिव्यक्तिरुपपन्ना। यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य, अवघातेन धान्येषु तण्डुलानाम्, दोहनेन सौरभेयीषु पयसः। असतः करणे तु न निदर्शनं किञ्चिदस्ति। न खल्वभिव्यज्यमानं चोत्पद्यमानं वा क्वचिदसत् दृष्टम्।

इतश्च कारणव्यापारात् प्राक् सदेव कार्यम्—"उपादानग्रहणात्", उपादानानि-कारणानि, तेषां ग्रहणं-कार्येण सम्बन्धः। उपादानैः कार्यस्य सम्बन्धादिति यावत्।

एतदुक्तं भवति—कार्येण सम्बद्धं कारणं कार्यस्य जनकम्, सम्बन्धश्च कार्यस्याऽसतो न सम्भवति, तस्मादिति(१)।

यमानं सदातनमिति न विकारः कस्यचित। अथाऽसत्त्वसमये तन्नास्ति, कस्य तर्हि धर्मोऽसत्त्वम्? नहि धर्मिण्यप्रत्युत्पन्ने तद्धर्मोऽसत्त्वं प्रत्युत्पन्नमुपद्यते इति भावः। तृतीयं निराकरोति। असम्बद्धेनेति। अयमर्थः। यद्यसत्त्वं न स्वरूपं, नवा धर्मः कार्यस्य। किन्त्वर्थान्तरं, किमायातं कार्यस्य? नहि घटे जाते पटस्य किञ्चिद्भवति, अर्थान्तरत्वेपि असत्त्वं भावविरोधीति चेत्, तद्विरोधिभूतमसत्त्वं भावस्य किमकिञ्चित्करं, उताऽसत्वकरं स्वरूपं वा? नाऽद्यः, अकिञ्चित्करणे विरोधित्वानुपपत्तेः। द्वितीये, यत्किञ्चिदसत्त्वं क्रियते तदपि स्वरूपं धर्मो वेत्यादि विकल्प्य तद्दूषणानि प्रसज्येरन्। तृतीये, पूर्वोक्तदूषणं स्यादेवेति सदेव कार्यमभ्युपेतव्यम्।

(१) अत्रेदमनुमानम्। उपादानानि कार्याभिव्यक्तेः प्रागपि कार्यवन्ति,

(१)स्यादेतत् असम्बद्धमेव कारणैः कार्यं कस्मान्न जन्यते ? तथा चाऽसदेवोत्पत्स्यत इत्यत आह—"सर्वसम्भवाभावात्" इति । असम्बद्धस्य जन्यत्वे असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वं कार्यजातं सर्वस्माद्भवेत् । न चैतदस्ति, तस्मान्नाऽसम्बद्धमसम्बद्धेन जन्यते, अपि तु सम्बद्धं सम्बद्धेन जन्यत इति । यथाऽऽहुः सांख्यवृद्धाः—

"असत्त्वे नाऽऽस्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः ।
असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः-" इति ।

स्यादेतत्–असम्बद्धमपि सत् तदेव करोति यत्र यत् कारणं शक्तं, शक्तिश्च कार्यदर्शनादवगम्यते । तेन नाऽव्यवस्थेत्यत आह—"शक्तस्य शक्यकरणात्"(२) इति । सा शक्तिः शक्तकरणाश्रया, सर्वत्र वा स्यात्, शक्ये एव वा ? सर्वत्र चेत्, तदवस्थैवाऽव्यवस्था । शक्ये चेत्, कथमसति शक्ये तत्र ? इति वक्तव्यम् । शक्तिभेद एव एतादृशो यतः किञ्चि-

---

कार्यसम्बद्धत्वात्, यो यत्सम्बद्धः स तद्वान्, यथा घटसम्बद्धं भूतलम् । न च घटभूतलसम्बन्धस्य घटेऽपि सत्त्वात्तत्र च घटविरहात् व्यभिचारः शङ्क्यः । अत्र तादृशसम्बन्धानुयोगित्वस्यैव हेतुत्वादिति ध्येयम् ।

(१) असम्बद्धान्येव कारणानि कार्यं जनयन्ति, ततश्च प्रोक्तानुमाने स्वरूपासिद्धिरित्यभिप्रायेणाऽऽशङ्कते–स्यादेतदित्यादिना । अत्रेदमनुमानम्–कार्यं कारणैः सम्बद्धं, कारणे नियमेनाऽभिव्यज्यमानत्वात, यद्येनाऽसम्बद्धं, न तत्र तत्कदाचिदप्यभिव्यज्यते, यथा सिकतासु तैलमिति व्यतिरेकिदृष्टान्तः । एतेन चानुमानेन कार्यं कारणसम्बन्धस्य सिद्धौ कारणानि कार्यसम्बद्धानि, स्वसम्बद्धकार्यत्वादित्यनुमानेन कारणेऽपि कार्यसम्बन्धसिद्धेर्न स्वरूपासिद्धिरिति भावः ।

(२) कारणशक्तिर्विद्यमानविषया, विषयित्वात्, ज्ञानवत्, इत्यनुमानशरीरम् ।

देव कार्यं जनयेत् न सर्वमिति चेत्, हन्त भोः ! शक्तिविशेषः कार्यसम्बद्धो वाऽसम्बद्धो वा ? सम्बद्धत्वे नाऽसता सम्बन्ध इति सत् कार्यम्। असम्बद्धत्वे सैवाऽव्यवस्था, इति सुष्ठूक्तं "शक्तस्य शक्यकरणात्" इति।

इतश्च सत् कार्यमित्याह–"कारणभावाच्च", कार्यस्य कारणात्मकत्वात्। न हि कारणाद्भिन्नं कार्यम्, कारणं च सदिति कथं तदभिन्नं कार्यमसद्भवेत् ?(१)।

कार्यस्य कारणाभेदसाधनानि च प्रमाणानि—

[१] न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते, तन्तुधर्मत्वात्। इह यद्यतो भिद्यते तत् तस्य धर्मो न भवति, यथा गौरश्वस्य। धर्मश्च पटस्तन्तूनां, तस्मान्नाऽर्थान्तरम्।

[२] उपादानोपादेयभावाच्च नाऽर्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः। ययोरर्थान्तरत्वं न तयोरुपादानोपादेयभावः, यथा घटपटयोः। उपादानोपादेयभावश्च तन्तुपटयोः। तस्मान्नाऽर्थान्तरत्वम्।

[३] इतश्च नाऽर्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः, संयोगाप्राप्त्यभावात्। अर्थान्तरत्वे हि संयोगो दृष्टो यथा कुण्डबदरयोः, अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्विन्ध्ययोः। न चेह संयोगाप्राप्ती, तस्मान्नाऽर्थान्तरत्वमिति।

[४] इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते, गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणात्। इह यद्यस्माद्भिन्नम्, तस्मात् तस्य गुरुत्वान्तरं कार्यं गृह्यते, यथैकपलिकस्य स्वस्तिकस्य यो गुरुत्वकार्योऽवनतिविशे-

(१) अनुमानं च—घटः सदा सन्, कारणाभिन्नत्वात्, कारणस्वरूवदिति।

षस्तस्माद्द्विपलिकस्य स्वस्तिकस्य गुरुत्वकार्योऽवनतिभेदोऽधिकः । न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्यात्पटगुरुत्वकार्यान्तरं दृश्यते । तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्यः पट इति(१) । (२)तान्येतान्यभेदसाधनान्यवीतानि ।

एवमभेदे सिद्धे, तन्तव एव तेन संस्थानभेदेन परिणताः पटः न तन्तुभ्योऽर्थान्तरं पटः ।

स्वात्मनि (३)क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाभेदाश्च नै-

(१) अत्रेदं तत्त्वम् । गुरुत्वं तावन्न प्रत्यक्षं, तथा सत्यधःस्थितस्याऽपि द्रव्यस्य त्वगिन्द्रियेण गुरुत्वग्रहणप्रसङ्गात् । ऊर्ध्वस्थितस्यैव तद्गृह्यत इत्यपि न नियमः, अन्यत्राऽऽसञ्जितस्य वस्तुन ऊर्ध्वदेशस्थस्याऽपि गुरुत्वाग्रहणात्, तस्मान्नित्यानुमेयं गुरुत्वमित्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा च गुरुत्वकार्येण पतनेनैव तस्याऽनुमानं सुशकम्' एवं सति द्रव्याणां गुरुत्वप्रकर्षाप्रकर्षावपि नित्यानुमेयाविति सिद्ध्यति । तद्यथा—एकस्यां तुलायां द्वे कोट्यौ भवतः । तत्रैकस्यां कोटावेकं गुञ्जादिद्रव्यमासञ्जनीयम्, अपरत्र च कोटौ तोलनीयं वस्त्ववस्थाप्यं. तत्र यदि गुञ्जादिद्रव्यापेक्षया तोलनीयवस्तुनि गुरुत्वं प्रकृष्टमपकृष्टं वा न भवेत्तर्हि न तस्याः कोटेरवनतिरुन्नतिर्वा भवति, तत्र चेयं युक्तिः—गुरुत्वं तावन्न पतनमात्रे कारणं किन्त्वाद्यपतन एव, आद्याच्च पतनाद्वेगाख्यः संस्कार उत्पद्यते, ततश्च द्वितीयं पतनमिति क्रमः, तत्र यद्येकस्मिन् वस्तुनि समानगुरुत्वे द्वे द्रव्ये आसज्येते, तर्हि तन्निष्ठं गुरुत्वमपि समानवेगारम्भिकामेवाऽऽद्यां क्रियां कुर्यात्, एवं सति कोट्यन्तरस्थितद्रव्यावनतिपरकोट्यवस्थितद्रव्यवेगप्रतिबद्धा न भवति, एककोटिस्थद्रव्यगुरुत्वस्य कोट्यन्तरावस्थितद्रव्यगुरुत्वापेक्षयाऽधिकत्वे तु तेन प्रकृष्टवेगजनिकायाः क्रियाया एवोत्पादनेन तत्कोटौ गुरुत्वकार्योऽवनतिविशेषो भवति । एवं स्थिते समानगुरुत्वं कपालचतुष्टयं गृहीत्वा कपालद्वयेन घटं निर्मायाऽवशिष्टेन कपालद्वयेन स घटस्तोलनीयः, यदि कपालद्वयापेक्षयाऽतिरिक्तः कश्चिदवयव्युदपत्स्यत गुरुत्वमप्यधिकमभविष्यत्, न चैवं, तस्मान्न कपालद्वयेन कश्चिदतिरिक्तः पदार्थो जनित इति सिद्धम् ।

(२) 'अस्य चाऽवीतस्य व्यतिरेकिण उदाहरणमग्रेऽभिधास्यते—'इत्यादिना पूर्वं निरूप्यत्वेन प्रतिज्ञातमवीतोदाहरणमेवेदमित्याह—तान्येतानीत्यादिना ।

(३) उत्पादनं क्रिया, निरोधः-विनाशः, घट उत्पद्यते विनश्यति इत्या-

कान्तिकं भेदं साधयितुमर्हन्ति । एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरोधात् । यथा हि कूर्मस्याऽङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति, निःसरन्ति चाऽविर्भवन्ति, न तु कूर्मतस्तदङ्गान्युपद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा । एवमेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा घटमुकुटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्ते इत्युच्यन्ते, निविशमानास्तिरोभवन्ति विनश्यन्तीत्युच्यन्ते । न पुनरसतामुत्पादः सतां वा निरोधः । यथाऽऽह भगवान् कृष्णद्वैपायनः—

"नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः"

गी० २–१६ इतिः ।

यथा कूर्मः स्वावयवेभ्यः सङ्कोचविकासिभ्यो न भिन्नः, एवं घटमुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः ।

एवञ्च 'इह तन्तुषु पटः' इति व्यपदेशो यथा 'इह वने तिलकाः' इत्युपपन्नः ।

न चाऽर्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति, एकस्याऽपि नानार्थक्रियादर्शनात् । यथैक एव वह्निर्दाहकः पाचकः प्रकाशकश्चेति । नाऽप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः तेषामेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् । यथा प्रत्येकं विष्टयो वर्त्मदर्शनलक्षणामर्थक्रियां कुर्वन्ति, न तु शिबिकावहनम्, मिलितास्तु शिबिकामुद्वहन्ति, एवं तन्तवः प्रत्येकं प्रावरणमकुर्वाणा अपि

कारो बुद्धिभेदः, तन्तुः पट इति व्यपदेशभेदः–शब्दप्रयोगभेदः, अर्थक्रियाभेदः–प्रावरणादिलक्षणकार्यभेदः, अभेदे सति कथमुपपद्यतामिति न शङ्क्यमित्याह–स्वात्मनीति ।

मिलिता आविर्भूतपटभावाः प्रावरिष्यन्ति ।

स्यादेतत्—आविर्भावः पटस्य कारणव्यापारात् प्राक् सन् असन् वा ? असंश्चेत् प्राप्तं तर्ह्यसदुत्पादनम् । अथ सन्, कृतं तर्हि कारणव्यापारेण । न हि सति कार्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः । आविर्भावे चाऽऽविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मादाविर्भूतपटभावास्तन्तवः क्रियन्ते इति रिक्तं वचः ।

मैवम् । अथाऽसदुत्पद्यत इति मते केयमसदुत्पत्तिः ? सती, असती वा ? सती चेत्, कृतं तर्हि कारणैः । असती चेत्, तस्या अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था ।

अथ–उत्पत्तिः पटान्नाऽर्थान्तरम्, अपि तु पट एवाऽसौ, तथाऽपि यावदुक्तं भवति 'पटः' इति, तावदुक्तं भवति 'उत्पद्यते' इति । ततश्च 'पटः' इत्युक्ते 'उत्पद्यते इति' न वाच्यम्, पौनरुक्त्यात्, 'विनश्यति'इत्यपि न वाच्यम्, उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्र विरोधात् ।

तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा, स्वसत्तासमवायो वा ? उभयथाऽपि नोत्पद्यते, अथ च तदर्थानि कारणानि व्यापार्यन्ते । एवं सत एव पटादेराविर्भावाय कारणापेक्षेत्युपपन्नम् ।

न च पटरूपेण कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्याऽक्रियात्वात्, क्रियासम्बन्धित्वाच्च कारकाणाम्, अन्यथा कारणत्वाभावात् ।

तस्मात् सत् कार्यमिति पुष्कलम् ॥ ९ ॥

तदेवं प्रधानसाधनानुगुणं सत्कार्यमुपपाद्य यादृशं तत्

प्रधानं साधनीयं तादृशमादर्शयितुं विवेकज्ञानोपयोगिनी व्यक्ताव्यक्तसारूप्यवैरूप्ये तावदाह—

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥१०॥

"हेतुमत्" इति। व्यक्तं हेतुमत्,(१) हेतुः कारणम्, तद्वत्, यस्य च यो हेतुस्तमुपरिष्टाद्वक्ष्यति(२)।

"अनित्यम्,"विनाशि,(३) तिरोभावीति यावत्।

"अव्यापि," सर्वं परिणामिनं न व्याप्नोति। कारणेन हि कार्यमाविष्टम्, न कार्येण कारणम्। न च बुद्ध्यादयः प्रधानं वेविषतीत्यव्यापकाः।

"सक्रियम्," परिस्पन्दवत्। तथा हि बुद्ध्यादयः उपात्तमुपात्तं देहं त्यजन्ति, देहान्तरं चोपाददते, इति तेषां परिस्पन्दः। शरीरपृथिव्यादीनां च परिस्पन्दः प्रसिद्ध एव।

"अनेकम्," प्रतिपुरुषं बुद्ध्यादीनां भेदात्। पृथिव्याद्यपि शरीरघटादिभेदेनाऽनेकमेव।

"आश्रितम्," स्वकारणमाश्रितम्। बुद्ध्यादिकार्याणामभेदेऽपि कथञ्चिद्भेदविवक्षयाऽऽश्रयाश्रयिभावः, यथा 'इह वने तिलकाः' इत्युक्तम्।

लिङ्गम्," प्रधानस्य। यथा चैते बुद्ध्यादयः प्रधानस्य लि-

---

(१) अत्र व्यक्तमिति लक्ष्यनिर्देशः। हेतुमत्त्वादिकं लक्षणमवसेयम्।
(२) 'प्रकृतेर्महान्—'(२२) इत्यादिकारिकायामिति भावः।
(३) विनाशस्य प्रध्वंसरूपस्य सत्कार्याङ्गीकारादभावानङ्गीकाराच्च लक्षणत्वासम्भवादाह। तिरोभावीति यावदिति। तिरोभावः-सूक्ष्मतयाऽवस्थानम्। तद्विशिष्टमित्यर्थः।

ङ्गम्, तथोपरिष्टाद्वक्ष्यति(१)। प्रधानं तु न प्रधानस्य लिङ्गं पुरुषस्य लिङ्गं भवदपीति भावः ।

"सावयवम्," अवयनमवयवः, अवयवानामवयविनां मिथः संश्लेषो मिश्रणं संयोग इति यावत् । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः । तेन सह वर्तत इति सावयवम् ।

तथा हि—पृथिव्यादयः परस्परं संयुज्यन्ते, एवमन्येऽपि, न तु प्रधानस्य बुद्ध्यादिभिः संयोगः, तादात्म्यात् । नाऽपि सत्त्वरजस्तमसां परस्परं संयोगः, अप्राप्तेरभावात् ।

"परतन्त्रम्," बुद्ध्यादि । बुद्ध्या स्वकार्येऽहङ्कारे जनयितव्ये प्रकृत्यापूरोऽपेक्ष्यते, अन्यथा क्षीणा सती नाऽलमहङ्कारं जनयितुमिति स्थितिः । एवमहङ्कारादिभिरपि स्वकार्यजनने इति सर्वं स्वकार्येषु प्रकृत्याऽऽपूरमपेक्षते । तेन परां प्रकृतिमपेक्षमाणं कारणमपि स्वकार्यजनने परतन्त्रं व्यक्तम् ।

"विपरीतमव्यक्तम्", व्यक्तात् । अहेतुमत, नित्यं, व्यापि, निष्क्रियम्, यद्यप्यव्यक्तस्याऽस्ति परिणामलक्षणा क्रिया, तथाऽपि परिस्पन्दो नाऽस्ति। एकम्, अनाश्रितम्, अलिङ्गम्, अनवयवम्, स्वतन्त्रम्, अव्यक्तम् ॥ १० ॥

तदनेन प्रबन्धेन व्यक्ताव्यक्तयोर्वैधर्म्यमुक्तम्। सम्प्रति तयोः साधर्म्यम्, पुरुषाच्च वैधर्म्यमाह—

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि।
व्यक्तं तथा प्रधानम् तद्विपरीतस्तथा च पुमान्॥११॥

"त्रिगुणम्" इति । त्रयो गुणाः सुखदुःखमोहा अस्येति

(१) 'भेदानां परिमाणात्—'(१५) इत्यादिकारिकायामिति भावः ।

त्रिगुणम् । तदनेन(१) सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकृतम् ।

"अविवेकि" । यथा प्रधानं न स्वतो विविच्यते, एवं महदादयो ऽपि न प्रधानात् विविच्यन्ते, तदात्मकत्वात् ।

अथ वा सम्भूयकारिताऽत्राविवेकिता । न हि किञ्चिदेकं पर्याप्तं स्वकार्ये, अपि तु सम्भूय । तत्र नैकस्मात् यस्यकस्यचित् केनचित्सम्भव इति ।

ये(२)त्वाहुः—विज्ञानमेव हर्षविषादमोहशब्दाद्यात्मकम्, न पुनरितोऽन्यस्तद्धर्मेति, तान् प्रत्याह—"विषय" इति । विषयः—ग्राह्यः, विज्ञानाद्बहि(३)रिति यावत् ।

अत एव "साधारणम्" घटादिवदनेकैः पुरुषैर्गृहीतमित्यर्थः । विज्ञानाकारत्वे तु असाधारण्याद्विज्ञानानां वृत्तिरूपाणां तेऽप्यसाधारणाः स्युः, विज्ञानं यथा परेण न गृह्यते, परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादित्यभिप्रायः । तथा च(४) नर्तकीभ्रूलताभङ्गे एकस्मिन् बहूनां प्रतिसन्धानं युक्तम् । अन्यथा तन्न स्यादिति भावः ।

"अचेतनम्" । सर्वे एव प्रधानबुद्ध्यादयोऽचेतनाः, न तु

(१) 'इच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्—' इत्यादिन्यायसूत्रानुसारिणां मतं निराकर्तुमाह । तदनेनेति । 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः—इत्यादि श्रुतिविरोधान्न सुखादीनामात्मधर्मत्वमिति भावः ।

(२) योगाचारा इत्यर्थः । तेषां मते बाह्यवस्तुजातं नाऽस्ति । तथाहि—घटपटादयो ज्ञानरूपाः, ज्ञानाविषयकप्रतीत्यविषयत्वे सति ज्ञानविषयकप्रतीतिविषयत्वात्, ज्ञानवदिति प्रयोगः । तथा चोक्तं—

'सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः—

इति । एवं च घटादीनां ज्ञानरूपत्वे सिद्धे तद्धर्माणां सुखदुःखमोहादीनामपि ज्ञानधर्मत्वमेवेति ध्येयम् ।

(३) बहिः—भिन्नमित्यर्थः ।

(४) साधारणत्वे चेत्यर्थः ।

वैनाशिकवत्(१) चैतन्यं बुद्धेरित्यर्थः ।

"प्रसवधर्मि"—प्रसवरूपो(२) धर्मो यः सोऽस्याऽस्तीति प्रसवधर्मि । प्रसवधर्मेति वक्तव्ये मत्वर्थीयः(३) प्रसवधर्मस्य नित्ययोगमाख्यातुम् । सरूपविरूपपरिणामाभ्यां न कदाचिदपि वियुज्यते इत्यर्थः(४) ।

व्यक्तवृत्तमव्यक्तेऽतिदिशति—"तथा प्रधानम्" इति । यथा व्यक्तं तथाऽव्यक्तमित्यर्थः ।

ताभ्यां वैधर्म्यं पुरुषस्याऽऽह–"तद्विपरीतः पुमान्" इति ।

स्यादेतत्–अहेतुमत्त्वनित्यत्वादि प्रधानसाधर्म्यमस्ति पुरुषस्य, एवमनेकत्वं व्यक्तसाधर्म्यम्, तत्कथमुच्यते 'तद्विपरीतः पुमान्' इति ? अत आह—"तथा च" इति । चकारोऽप्यर्थः । यद्यप्यहेतुमत्त्वादिकं साधर्म्यम्, तथाऽप्यत्रैगुण्यादिवैपरीत्यमस्त्येवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

त्रिगुणमित्युक्तम्, तत्र के ते त्रयो गुणाः ? किं च तल्लक्षणम् ? इत्यत आह–

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।
अन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः १२

"गुणाः" इति परार्थाः । "सत्त्वं लघु प्रकाशकम्–" (का० १३) इत्यत्र च सत्त्वादयः क्रमेण निर्देक्ष्यन्ते । तदनाग-

---

(१) विज्ञानवादिवदित्यर्थः ।

(२) परिणामरूप इत्यर्थः । (३) प्रत्यय इति शेषः ।

(४) तत्त्वान्तरत्वेन परिणामो विरूपपरिणामः । सत्त्वरजस्तमोरूपेण परिणामः सरूपपरिणामः । आभ्यां परिणामाभ्यां न कदाचिदपि वियुज्यत इत्यर्थः ।

तावेक्षणेन तन्त्रयुक्त्या(१) वा प्रीत्यादीनां यथासङ्ख्यं वेदितव्यम्।

एतदुक्तं भवति–प्रीतिः–सुखम्, प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः। अप्रीतिः–दुःखम्, अप्रीत्यात्मको रजोगुणः। विषादः–मोहः, विषादात्मकस्तमोगुण इत्यर्थः।

ये तु मन्यन्ते "न प्रीतिर्दुःखाभावादतिरिच्यते, एवं दुःखमपि न प्रीत्यभावादन्यदिति, तान् प्रति "आत्म" ग्रहणम्।

नेतरेतराभावः सुखादयः, अपि तु भावाः, आत्मशब्दस्य भाववचनत्वात्, प्रीतिरात्मा–भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः। एवमन्यदपि व्याख्येयम्। भावरूपता चैषामनुभवसिद्धा। परस्पराभावात्मकत्वे तु परस्पराश्रयापत्तेरेकस्याऽप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति(२) भावः।

स्वरूपमेषामुक्त्वा प्रयोजनमाह—"प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः" इति अत्रापि यथासङ्ख्यमेव। रजः प्रवर्तकत्वात् सर्वत्र लघु सत्त्वं प्रवर्तयेत्, यदि तमसा गुरुणा न नियम्येत, तमोनियतं तु क्वचिदेव प्रवर्तयतीति भवति तमो नियमार्थम्।

प्रयोजनमुक्त्वा क्रियामाह–"अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च" इति वृत्तिः क्रिया, सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते।

(१) अत्र गुणा इति सामान्यरूपेण कथनात्प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकत्वं केषां लक्षणमुपवर्ण्यते? किं रूपादीनां गुणानामुत सत्त्वरजस्तमसाम्? इति शङ्कायामाह—सत्त्वमित्यादि। तदनागतावेक्षणेन–क्रमेणाऽग्रिमश्लोके वक्ष्यमाणानां सत्त्वरजस्तमसां पूर्वमेवाऽऽलोचनेन। अथवा प्रकृतशास्त्रे गुणशब्दस्य सत्त्वरजस्तमस्स्वेव संकेतितत्त्वेन प्रीत्याद्यात्मकत्वं क्रमेण त्रयाणां लक्षणं वेदितव्यमिति।

(२) परस्पराभावात्मकत्वेऽभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेन सुखादिज्ञानस्य परस्परज्ञानसापेक्षतयाऽन्योन्याश्रय इति भावः।

"अन्योन्याभिभववृत्तयः", एषामन्यतमेनार्थऽवशादुद्भूतेनान्यदभिभूयते(१) ।

तथा हि सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते, एवं रजः सत्त्वतमसी अभिभूय घोराम् , एवं तमः सत्त्वरजसी अभिभूय मूढामिति ।

'अन्योन्याश्रयवृत्तयः' । यद्यप्याधाराधेयभावेन नाऽयमर्थो घटते(२), तथापि यदपेक्षया यस्य क्रिया स तस्याऽऽश्रयः ।

तथा हि—सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य रजस्तमसी प्रकाशेनोपकरोति, रजः प्रकाशनियमावाश्रित्य प्रवृत्त्या इतरयोः, तमः प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य नियमेनेतरयोरिति ।

"अन्योन्यजननवृत्तयः" । अन्यतमोऽन्यतमं जनयति । जननं च परिणामः, स च गुणानां सदृशरूपः । (३)अत एव न हेतुमत्त्वम् , तत्त्वान्तरस्य हेतोरभावात् नाप्यनित्यत्वं, तत्त्वान्तरे लयाभावात् ।

"अन्योन्यमिथुनवृत्तयः" । अन्योन्यसहचराः, अविनाभाववृत्तय इति यावत् । 'चः' समुच्चये । भवति चात्रागमः ।

---

(१) नन्वितराभिभवो यद्यमीषां स्वभाव एव, तथा सति सर्वदा सर्वेऽपि गुणाः परस्परमभिभूता भवेयुरित्यत उक्तं—"अर्थवशादुद्भूतेन" इति । अदृष्टजननीयसुखादिसाक्षात्कारादिरूपप्रयोजनवशात्कार्याभिमुख्यमापन्नेनेति च तदर्थः ।

(२) गुणानां विभुत्वादिति भावः । वस्तुतस्त्वेतेषां संयोगेनाऽधाराधेयभाव उताऽभेदेन ? नाऽऽद्यः अप्राप्त्यभावात् । नाऽप्यपरः, परस्परमेषां विभिन्नतया अभेदेनाऽऽधाराधेयभावानुपपत्तेरिति भावः ।

(३) 'हेतुमत्—'इत्यादिकारिकायामुक्तस्य व्यक्तसाधर्म्यस्याऽव्यक्तेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य निषेधति—'अत एव—'इत्यादिना ।

"अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः ।
रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ॥
तमसश्चाऽपि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे ।
उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते ॥
नैषामादिः सम्प्रयोगो वियोगो वोपलभ्यते"—इति
(दे. भा. ३।८) ॥ १२ ॥

"प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः" इत्युक्तम्, तत्र के ते इत्थम्भूताः कुतश्चेत्यत आह—

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।
गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चाऽर्थतो वृत्तिः॥१३॥

"सत्त्वम्" इति । सत्त्वमेव लघु प्रकाशकमिष्टं साङ्ख्याचार्यैः । तत्र कार्योद्गमने हेतुर्धर्मो लाघवं गौरवप्रतिद्वन्द्वि, यतोऽग्नेरूर्ध्वज्वलनं भवति । तदेव लाघवं कस्यचित्तिर्यग्गमने हेतुर्भवति, यथा वायोः । एवं करणानां वृत्तिपटुत्वहेतुर्लाघवम्, गुरुत्वे हि मन्दानि स्युरिति सत्त्वस्य प्रकाशात्मकत्वमुक्तम् ।

सत्त्वतमसी स्वयमक्रियतया स्वकार्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसीदन्ती रजसोपष्टभ्येते—अवसादात् प्रच्याव्य स्वकार्ये उत्साहं—प्रयत्नं कार्येते । तदिदमुक्तम्—"उपष्टम्भकम्" इति । कस्मादित्यत उक्तम्—"चलम्" इति । तदनेन रजसः प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम् ।

रजस्तु चलतया परितस्त्रैगुण्यं चालयत् गुरुणाऽऽवृण्वता च तमसा तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन क्वचिदेव प्रवर्त्यत इति ततस्ततो व्यावृत्त्या तमो नियामकमुक्तम्—"गुरु वरणकमेव

तमः" इति । एवकारः प्रत्येकं भिन्नक्रमः सम्बध्यते, सत्त्वमेव, रज एव, तम एवेति ।

ननु एते परस्परविरोधशीला गुणाः सुन्दोपसुन्दवत् परस्परं ध्वसन्त इत्येव युक्तं प्रागेव तेषामेकक्रियाकर्तृताया इत्यत आह-"प्रदीपवच्चाऽर्थतो वृत्तिः" इति । दृष्टमेतत्, यथा वर्त्तितैलेऽनलविरोधिनी, अथ मिलिते सहाऽनलेन रूपप्रकाशलक्षणं कार्यं कुरुतः । यथा च वातपित्तश्लेष्माणः परस्परविरोधिनः शरीरधारलक्षणकार्यकारिणः । एवं सत्त्वरजस्तमांसि मिथो विरुद्धान्यप्यनुवर्त्स्यन्ति स्वकार्यं करिष्यन्ति च ।

"अर्थतः" इति । पुरुषार्थत इति यावत्, यथा च वक्ष्यति-

"पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणम्" —इति

(का० ३१)

अत्र च सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वानुरूपाणि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति । तेषां च परस्परमभिभाव्याभिभावकभावान्नानात्वम् ।

तद्यथा-एकैव स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति । तत्कस्य हेतोः ? स्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात् । सैव स्त्री सपत्नीर्दुःखाकरोति, तत् कस्य हेतोः ? ताः प्रति तस्या दुःखरूपसमुद्भवात । एवं पुरुषान्तरं तामविन्दमान सैव मोहयति, तत् कस्य हेतोः ? तत् प्रति तस्या मोहरूपसमुद्भवात् । अनया च स्त्रिया सर्वे भावा व्याख्याताः(१) ।

---

(१) कार्यं सुखदुःखमोहात्मकं, सुखदुःखमोहजनकत्वात्, स्त्रीवदित्यनुमानेन कार्यत्वावच्छेदेन सुखदुःखमोहात्मकता सिद्ध्यति, । सिद्धेषु च सुख-

तत्र यत् सुखहेतुः तत् सुखात्मकं सत्त्वम्, यत् दुःखहेतुस्तत् दुःखात्मकं रजः, यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः। (१)सुखप्रकाशलाघवानां त्वेकस्मिन् युगपदुद्भूतावविरोधः, सह दर्शनात्। तस्मात् सुखदुःखमोहैरिव विरोधिभिः अविरोधिभिरेकैगुणवृत्तिभिः सुखप्रकाशलाघवैर्न निमित्तभेदा उन्नीयन्ते। एवं दुःखोपष्टम्भकत्वप्रवर्तकत्वैः, एवं मोहगुरुत्वावरणैः,–इति सिद्धं त्रैगुण्यमिति ॥ १३ ॥

स्यादेतत्–अनुभूयमानेषु पृथिव्यादिष्वनुभवसिद्धा भवन्त्वविवेकित्वादयः। ये पुनः सत्त्वादयो नाऽनुभवपथमधिरोहन्ति, तेषां कुतस्त्यमविवेकत्वं विषयत्वमचेतनत्वं प्रसवधर्मित्वं च? इत्यत आह––

अविवेक्यादेः सिद्धिस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात्।
कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याऽव्यक्तमपि सिद्धम् १४॥

"अविवेक्यादेः" इति। अविवेकित्वमाविवेकि। यथा 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' (पा.सू.१।४।२२) इत्यत्र द्वित्वैकत्वयोरिति, अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात्।

कुतः पुनरविवेकित्वादेः सिद्धिरित्यत आह–"त्रैगुण्यात्" इति। "यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं तत्तदविवेकित्वादियोगि

दुःखमोहेषु ते परस्परं विभिन्नाः, परस्परपरिहारेण ज्ञायमानत्वात्, घटपटवदित्यनुमानेन सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां गुणानां सिद्धिरिति ध्येयम्। तदेतद्विशदयति–'तत्र' इत्यादिना।

(१) ननु यथा सुखदुःखमोहाः परस्परं विभिन्नास्तथैव सुखप्रकाशलाघवादयोऽपि परस्परं विरुद्ध्यन्ताम्, ततश्च नवगुणसिद्धिरिति शङ्कायामाह–सुखेत्यादि। एते तावन्न परस्परपरिहारेणाऽनुभूयन्ते, अतः सहोपलम्भादेतेषामविरोध इति भावः।

यथेदमनुभूयमानं व्यक्तम्–" इति स्फुटत्वादन्वयो नोक्तः ।

व्यतिरेकमाह–'तद्विपर्ययाभावात्" इति । अविवेक्यादिविपर्यये पुरुषे त्रैगुण्याभावात् ।

अथ वा व्यक्ताव्यक्ते पक्षीकृत्याऽन्वयाभावेनाऽवीत एवहेतुस्त्रैगुण्यादिति वक्तव्यः(१)

स्यादेतत्– अव्यक्तसिद्धौ सत्यां तस्याऽविवेकित्वादयो धर्माः सिध्यन्ति, अव्यक्तमेव त्वद्याऽपि न सिध्यति, तत्कथमविवेकित्वादिसिद्धिरत आह — "कारणगुणात्मकत्वात्" इति ।

अयमभिसन्धिः—कार्यं हि कारणगुणात्मकं दृष्टम्, यथा तन्त्वादिगुणात्मकं पटादि । तथा महदादिलक्षणेनाऽपि कार्येण सुखदुःखमोहरूपेण स्वकारणं सुखदुःखमोहात्मकं प्रधानमव्यक्तं सिद्धं भवति(२) ॥ १४ ॥

स्यादेतत्—'व्यक्तात् व्यक्तमुत्पद्यते' इति कणभक्षाक्षचरणतनयाः । परमाणवो हि व्यक्ताः, तेभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेण पृथिव्यादिलक्षणं कार्यं व्यक्तमारभ्यते । पृथिव्यादिषु च कारणगुणक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः । तस्मात् व्यक्तात् व्यक्तस्य तद्गुणस्य चोत्पत्तेः कृतमदृष्टचरेणाऽव्यक्तेनेत्यत आह–

भेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तितः प्रवृत्तेश्च ।
कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥ १५ ॥
कारणमस्त्यव्यक्तम् प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च ।
परिणामतः सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् १६

(१) सर्वस्यैवाऽविवेकिनः पक्षतया सन्दिग्धसाध्यवत्त्वेन निश्चितसाध्यवद्दृष्टान्तविरहादिति भावः ।

(२) घटादयः, स्वसमानगुणकारणजन्याः, जन्यत्वात्, पटवदिति प्रयोगः ।

"भेदानाम्" इति। भेदानां-विशेषाणां महदादीनां भूम्यन्तानां कार्याणां कारणं-मूलकारणमस्त्यव्यक्तम्। कुतः? "कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य"। कारणे सत् कार्यमिति स्थितम्। तथा च यथा कूर्मशरीरे सन्त्येवाऽङ्गानि निःसरन्ति विभज्यन्ते(१)-'इदं कूर्मशरीरं, एतान्येतस्याऽङ्गानि'-इति। एवं निविशमानानि तस्मिन् अव्यक्तीभवन्ति। एवं कारणान्मृत्पिण्डाद्धेमपिण्डाद्वा कार्याणि घटमुकुटादीनि सन्त्येवाऽऽविर्भवन्ति विभज्यन्ते। सन्त्येव पृथिव्यादीनि कारणात्तन्मात्रादाविर्भवन्ति विभज्यन्ते, सन्त्येव च तन्मात्राण्यहङ्कारात् कारणात्, सन्नेवाऽहङ्कारः कारणान्महतः, सन्नेव च महान् परमाव्यक्तात्। सोऽयं कारणात् परमाव्यक्तात् साक्षात् पारम्पर्येणान्वितस्य विश्वस्य कार्यस्य विभागः।(२)

प्रतिसर्गे तु मृत्पिण्डं सुवर्णपिण्डं वा घटमुकुटादयो विशन्तोऽव्यक्तीभवन्ति। तत्कारणरूपमेवाऽनभिव्यक्तं कार्यमपेक्ष्याऽव्यक्तं भवति। एवं पृथिव्यादयस्तन्मात्राणि विशन्तः स्वापेक्षया तन्मात्राण्यव्यक्तयन्ति। एवं तन्मात्राण्यहङ्कारं विशन्त्यह-

---

(१) विभागस्य स्वरूपं दर्शयति इदमित्यादिना। तथा च यथाऽत्र भेदबुद्धिविषयत्वेपि नापूर्वोत्पादः किन्तु एकमेव वस्तु प्राक् एकत्वबुद्धिविषयः पश्चाच्च भेदबुद्धिविषयस्तथा कार्यकारणयोरैक्येपि कारकव्यापारात्प्रागेकत्वबुद्धिरासीत पश्चाद्भेदबुद्ध्या इदं कारणं इदं कार्यमिति व्यवहारभेदमात्रं जायते नतु नूतनं किञ्चिज्जायत इत्यर्थः।

(२) तथा च घटादीनामाविर्भावः तिरोभावपूर्वकः, आविर्भावत्वात्, कूर्माङ्गाविर्भाववदित्यनुमाने घटाविर्भावस्य घटादितिरोभावपूर्वकत्वसिद्धौ तिरोभावविशिष्टं वस्त्वेवाऽव्यक्तमिति सिद्ध्यतीति भावः। कारणत्वं विद्यमानप्रतियोगिकं, सप्रतियोगिकत्वात्, वाच्यत्ववदिति चात्रानुमानतत्त्वम्।

ङ्कारमव्यक्तयन्ति, एवमहङ्कारो महान्तमाविशन् महान्तमव्यक्तयति, महान् प्रकृतिं स्वकारणं विशन् प्रकृतिमव्यक्तयति । प्रकृतेस्तु न क्वचिन्निवेश इति सा सर्वकार्याणामव्यक्तमेव(१) । सोऽयमविभागः प्रकृतौ वैश्वरूप्यस्य–नानारूपस्य कार्यस्य, स्वार्थिकः ष्यञ्, तस्मात् कारणे कार्यस्य सत एव विभागाविभागाभ्यामव्यक्तं कारणमस्ति ।

इतश्चाऽव्यक्तमस्तीत्यत आह––"शक्तितः प्रवृत्तेश्च" इति । कारणशक्तितः कार्यं प्रवर्तत इति सिद्धम्, अशक्तात् कारणात् कार्यस्याऽनुपपत्तेः, शक्तिश्च कारणगता न कार्यस्याऽव्यक्तत्वादन्या । न हि सत्कार्यपक्षे कार्यस्याऽव्यक्तताया अन्यस्यां शक्तौ प्रमाणमस्ति, अयमेव हि सिकताभ्यस्तिलानां तैलोपादानानां भेदो यदेतेष्वेव तैलमस्त्यनागतावस्थं न सिकतास्विति(२) ।

स्यादेतत्–शक्तितः प्रवृत्तिः कारणकार्यविभागाविभागौ च महत एव परमाव्यक्तत्वं साधयिष्यतः, कृतं ततः परेणाऽव्यक्तेनेत्यत आह––"परिमाणात्" इति । परिमितत्वात्, अव्यापित्वादिति यावत् । विवादाध्यासिता महदादिभेदा अव्यक्तकारणवन्तः, परिमितत्वात्, घटादिवत् । घटादयो हि परिमिताः मृदाद्यव्यक्तकारणका दृष्टाः । उक्तमेतद्यथा कार्यस्याऽव्यक्तावस्था कारणमेवेति, यन्महतः कारणं तत् परमाव्यक्तम्, ततः परतराव्यक्तकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।

---

(१) प्रलयकालः कार्यवान्, कालत्वादित्यनुमानेन चाऽव्यक्तसिद्धिरिति भावः ।

(२) कारणशक्तिर्विद्यमानविषया, विषयित्वात्, ज्ञानवदित्यनुमानेनाऽव्यक्तसिद्धिरिति भावः ।

इतश्च विवादाध्यासिता भेदाः अव्यक्तकारणवन्तः, "समन्वयात्" । भिन्नानां समानरूपता समन्वयः । सुखदुःखमोहसमन्विता हि बुद्ध्यादयोऽध्यवसायादिलक्षणाः प्रतीयन्ते । यानि च यद्रूपसमनुगतानि, तानि तत्स्वभावाव्यक्तकारणानि, यथा मृद्धेमपिण्डसमनुगता घटमुकुटादयो मृद्धेमपिण्डाव्यक्तकारणका इति कारणमस्त्यव्यक्तं भेदानामिति सिद्धम्(१) ।

अव्यक्तं साधयित्वा अस्य प्रवृत्तिप्रकारमाह—"प्रवर्तते त्रिगुणतः" इति । प्रतिसर्गावस्थायां(२) सत्त्वं रजस्तमश्च सदृशपरिणामानि भवन्ति । परिणामस्वभावा हि गुणा नाऽपरिणम्य क्षणमप्यवतिष्ठन्ते । तस्मात् सत्त्वं सत्त्वरूपतया, रजो रजोरूपतया, तमस्तमोरूपतया प्रतिसर्गावस्थायामपि प्रवर्तते । तदिदमुक्तं—"त्रिगुणतः" इति ।

प्रवृत्त्यन्तरमाह—"समुदयाच्च" इति । समेत्य उदयः—'समुदयः'-समवायः । समुदयश्च गुणानां न गुणप्रधानभावमन्तरेण सम्भवति, न च गुणप्रधानभावो वैषम्यं विना, न च वैषम्यमुपमर्द्योपमर्दकभावादृते, इति महदादिभावेन प्रवृत्ति-

---

(१) अत्रायं भावः । ये हि भावा यैरनेकवृत्तिभिः प्रत्येकमन्वीयन्ते ते तत्प्रकृतिकाः यथा मृदन्विताः शरावादयः । समन्वीयते चैत्रदाराः पद्मावती सुखदुःखमोहैः, चैत्रस्य तत्र प्रीतेः, सपत्नीनां ततो दुःखोदयात् । मैत्रस्य तामविन्दतो मोहरूपविषादोदयात् । पद्मावत्या च व्याख्यातमशेषं जगत् । रूपादिषु व्यभिचारवारणाय अनेकवृत्तिभिरित्युक्तम् । वृक्षादिषु व्यासज्याऽनुगते वने अनैकान्तिकत्वनिवृत्तये प्रत्येकमित्युक्तम् । न हि प्रत्येकं तरुषु वनमिति मतिः । प्रयोगश्च-सुखदुःखमोहाः कार्याणां प्रकृतयः तेषु प्रत्येकमन्वितत्वे सति अनेकवृत्तित्वात्, मृदादिवत् । तर्हि सत्त्वादीनां पृथक् पृथक् प्रकृतित्वमिति चेन्न । विमतं संसृज्यमानवस्तुप्रकृतिकं परिमितत्वात्, मृत्सलिलादिसंसृष्टवस्तुभिरारब्धाङ्कुरवदिति । (२) प्रलयावस्थायामित्यर्थः ।

द्वितीया ।

स्यादेतत्—कथमेकरूपाणां गुणानामनेकरूपा प्रवृत्तिरित्यत आह—"परिणामतः सलिलवत्" इति । यथा हि वारिदविमुक्तमुदकमेकरसमपि तत्तद्भूविकारानासाद्य नारिकेलतालतालीबिल्वचिरबिल्वतिन्दुकामलकप्राचीनामलककपित्थफलरसतया परिणमन्मधुराम्ललवणतिक्तकषायकटुतया विकल्पते, एवमकैकैगुणसमुद्भवात्(१) प्रधानं गुणमाश्रित्याप्रधानगुणाः परिणामभेदान् प्रवर्तयन्ति । तदिदमुक्तम्—"प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात्" । एकैकगुणाश्रयेण यो विशेषस्तस्मादित्यर्थः ॥१८॥१६॥

ये(२) तु तौष्टिका अव्यक्तं वा महान्तं वाऽहङ्कारं वा इन्द्रियाणि वा भूतानि वाऽऽत्मानमभिमन्यमानास्तान्येवोपासते तान् प्रत्याह—

सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥१७॥

"सङ्घातपरार्थत्वात्" इति । पुरुषोऽस्ति, अव्यक्तादेर्व्यतिरिक्तः । कुतः ? "सङ्घातपरार्थत्वात्" । अव्यक्तमहदहङ्कारादयः परार्थाः, सङ्घातत्वात्, शयनासनाभ्यङ्गादिवत्, सुखदुःखमोहात्मकतयाऽव्यक्तादयः सर्वे सङ्घाताः ।(३) सङ्घातपरार्थत्व

(१) एकैकगुणस्याविर्भावादित्यर्थः ।

(२) अत्राऽयं भावः । यद्यपि अहंप्रत्ययविषयतयाऽऽत्मा सिद्ध एवेति न पृथक् तत्साधनमावश्यकम् । तथाऽपि अहं प्रत्यये तद्विषयस्य देहाद्यतिरिक्तत्वानवगाहनात् तस्य देहाद्यतिरिक्तत्वसाधनायाऽयमारम्भ इति ।

(३) तथा च प्रधानादयः परोपभोगजनकाः, सुखदुःखमोहात्मकत्वादित्यनुमानं फलितम् ।

स्यादेतत्–शयनासनादयः सङ्घाताः संहतशरीराद्यर्था दृष्टाः, न त्वात्मानमव्यक्ताद्यतिरिक्तं प्रति परार्थाः तस्मात् सङ्घातान्तरमेव परं गमयेयुः, न त्वसंहतमात्मानमित्यत आह–"त्रिगुणादिविपर्ययात्" इति ।

अयमभिप्रायः––सङ्घातान्तरार्थत्वे हि तस्याऽपि सङ्घातत्वात् तेनाऽपि सङ्घातान्तरार्थेन भवितव्यम् । एवं तेन तेनेत्यनवस्था स्यात् । न च व्यवस्थायां सत्यामनवस्था युक्ता, कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । न च 'प्रमाणबलेन कल्पनागौरवमपि मृष्यते' इति युक्तम्, संहतत्वस्य पारार्थ्यमात्रेणाऽन्वयात्(१) । दृष्टान्तदृष्टसर्वधर्मानुरोधेन त्वनुमानमिच्छतः सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्ग इत्युपपादितं न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायामस्माभिः(२) । तस्मादनवस्थाभियाऽस्य असङ्घातत्वमिच्छताऽत्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसामान्यत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वञ्चाऽभ्युपेयम् ।

त्रिगुणत्वादयो हि धर्माः संहतत्वेन व्याप्ताः । तत्संहतत्वमस्मिन् परे व्यावर्तमानं त्रैगुण्यादि व्यावर्तयति, ब्राह्मणत्वमिव व्यावर्तमानं कठत्वादिकम् । तस्मादाचार्येण 'त्रिगुणादिविपर्ययात्' इति वदताऽसंहतः परो विवक्षितः, स चाऽऽत्मेति सिद्धम् ।

इतश्च परः पुरुषोऽस्ति–"अधिष्ठानात्" । त्रिगुणात्मका-

---

(१) यद्यत् संहतं तत्तत् परार्थं यथा शयनासनादि इति व्याप्तिः न तु संहतपरार्थमिति, संहतत्वविशेषणस्य व्यर्थत्वात् तथाच दृष्टान्ते संहतार्थत्वस्य दृष्टत्वेपि दार्ष्टान्तिकेऽसंहतार्थत्वसिद्धेः न काचित् क्षतिः । अत्र पुरुषे संहतत्वस्याभावेन तदर्थत्वस्य साधयितुमशक्यत्वात् ।

(२) दृष्टान्तदृष्टसर्वधर्माणां पक्षेऽसम्भवादिति भावः । न हि धूमेन वह्निसाधने दृष्टान्तदृष्टस्य महानसत्वादेरपि पर्वते सम्भव इति ।

नामाधिष्ठीयमानत्वात् । यद्यत्सुखदुःखमोहात्मकं तत्सर्वं परेणाऽधिष्ठीयमानं दृष्टम्, यथा रथादि यन्त्रादिभिः(१) । सुखदुःखमोहात्मकं चेदं बुद्ध्यादि, तस्मादेतदपि परेणाऽधिष्ठातव्यम् । स च परस्त्रैगुण्यादन्य आत्मेति ।

इतश्चाऽस्ति पुरुषः—"भोक्तृभावात्" भोक्तृभावेन भोग्ये सुखदुःखे उपलक्षयति । भोग्ये हि सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्यात्ममनुभूयेते । तेनाऽनयोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च केनचिदप्यन्येन भवितव्यम् । न चाऽनुकूलनीयाः प्रतिकूलनीया वा बुद्ध्यादयः, तेषां सुखदुःखाद्यात्मकत्वेन स्वात्मनि वृत्तिविरोधात । तस्मात् योऽसुखाद्यात्मा सोऽनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा, स चात्मेति ।

अन्ये त्वाहुः—भोग्या दृश्या बुद्ध्यादयः । न च द्रष्टारमन्तरेण दृश्यता युक्ता तेषाम् । तस्मादस्ति द्रष्टा दृश्यबुद्ध्याद्यतिरिक्तः, स चाऽऽत्मेति । भोक्तृभावात—द्रष्टृभावात्, दृश्येन द्रष्टुरनुमानादित्यर्थः । दृश्यत्वं च बुद्ध्यादीनां सुखाद्यात्मकतया पृथिव्यादिवदनुमितम् ।

इतश्चाऽस्ति पुरुष इत्याह—"कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च" इति । शास्त्राणां महर्षीणां च दिव्यलोचनानाम् । कैवल्यमात्यन्तिकदुःखत्रयप्रशमलक्षणं न बुद्ध्यादीनां सम्भवति । ते हि दुःखाद्यात्मकाः कथं स्वभावाद्वियोजयितुं शक्यन्ते । तदतिरिक्तस्य त्वतदात्मनस्ततो वियोगः शक्यसम्पादः । तस्मात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेरागमानां महाधियां चाऽस्ति बुद्ध्यादिव्यतिरिक्त आत्मेति

(१) सारथ्यादिभिः ।

सिद्धम् ॥ १७ ॥

तदेवं पुरुषास्तित्वं प्रतिपाद्य, स किं सर्वशरीरेष्वेकः किमनेकः प्रतिक्षेत्रमिति संशये, तस्य प्रतिक्षेत्रमनेकत्वमुपपादयति——

जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥ १८ ॥

“जनन” इत्यादिना । “पुरुषबहुत्वं सिद्धम्” । कस्मात् ? “जननमरणकरणानां प्रतिनियमात्” । निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियमनोऽहङ्कारबुद्धिवेदनाभिः(१) पुरुषस्याऽभिसम्बन्धो जन्म, न तु पुरुषस्य परिणामः, तस्याऽपरिणामित्वात् । तेषामेव च देहादीनामुपात्तानां परित्यागो मरणम्, न त्वात्मनो विनाशः, तस्य कूटस्थनित्यत्वात्(२) । करणानि बुद्ध्यादीनि त्रयोदश । तेषां जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमो व्यवस्था । सा खल्वियं सर्वशरीरेष्वेकस्मिन् पुरुषे नोपपद्यते । तदा खल्वेकस्मिन् पुरुषे जायमाने सर्वे जायेरन्, म्रियमाणे च म्रियेरन्; अन्धादौ चैकस्मिन् सर्वे एव अन्धादयः विचित्ते चैकस्मिन् सर्वे एव विचित्ताः स्युरित्यव्यवस्था । न च ‘एकस्याऽपि पुरुषस्य देहोपधानभेदाद्व्यवस्था’ इति युक्तम्, पाणिस्तनाद्युपाधिभेदेनाऽपि जन्ममरणादिव्यवस्थाप्रसङ्गात् । न हि पा-

---

(१) अत्राऽयं भावः । आत्मनो नित्यतया तस्य जननाद्यसम्भव इत्याशङ्कायामुक्तम्—निकायेत्यादि । निकायः—समूहः । तद्विशिष्टाभिरिति च फलितार्थः । तथा चाऽऽत्मनोनित्यत्वेऽपि देहेन्द्रियादिसम्बन्धरूपं जननमक्षतमित्याशयः । आत्मनो विभुतया मृतावस्थायामपि देहादिभिः सम्बन्धसत्त्वात्तद्वारणाय निकायविशिष्टाभिरित्युक्तम् । प्रतिक्षणमेव देहेन्द्रियादिभिः सम्बन्धस्य जायमानत्वात्तद्वारणायापूर्वाभिरित्युक्तम् । स्वसजातीयनिकायानुत्तराभिरित्यर्थः । (२) निर्विकारत्वादित्यर्थः ।

णौ वृक्णे जाते वा स्तनादौ महत्यवयवे युवतिर्मृता जाता वा भवतीति ।

इतश्च प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेद इत्याह–"अयुगपत्प्रवृत्तेश्च" इति। प्रवृत्तिः प्रयत्नलक्षणा यद्यप्यन्तःकरणवार्तिनी, तथापि पुरुष उपचर्यते । तथा च तस्मिन्नेकत्र शरीरे प्रयतमाने, स एव सर्वशरीरेष्वेक इति सर्वत्र प्रयतेत, यतश्च सर्वाण्येव शरीराणि युगपच्चालयेत् । नानात्वे तु नायं दोष इति ।

इतश्च पुरुषभेद इत्याह–"त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव" इति । एवकारो भिन्नक्रमः 'सिद्धम्' इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । सिद्धमेव नासिद्धम् । त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं, तस्य विपर्ययः अन्यथात्वम् ।

केचित्खलु सत्त्वनिकायाः सत्त्वबहुलाः, यथोर्ध्वस्रोतसः । केचिद्रजोबहुलाः, यथा मनुष्याः केचित्तमोबहुलाः, यथा तिर्यग्योनयः। सोयमीदृशस्त्रैगुण्यविपर्ययः–अन्यथाभावस्तेषु तेषु सत्त्वनिकायेषु न भवेत्, यद्येकः पुरुषः स्यात्, पुरुषभेदे त्वयमदोष इति ।

एवं पुरुषबहुत्वं प्रसाध्य विवेकज्ञानोपयोगितया तस्य धर्मानाह––

तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य।
कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ १९ ॥

"तस्माच्च" इति । 'च'शब्दः पुरुषस्य बहुत्वेन सह धर्मान्तराणि समुच्चिनोति । 'विपर्यासादस्मात्'इत्युक्ते 'त्रैगुण्यविपर्ययात्'इत्यनन्तरोक्तं सम्बध्येत, अतस्तन्निरासाय 'तस्मात्'इत्यु-

क्तम् । अनन्तरोक्तं हि सन्निधानादिदमो(१) विषयः विप्रकृष्टं च तदः,(२) इति विप्रकृष्टं त्रिगुणमविवेकीत्यादि सम्बध्यते ।

तस्मात्–त्रिगुणत्वादेः यो विपर्यासः स पुरुषस्याऽत्रिगुणत्वं, विवेकित्वं; अविषयत्वं; असाधारणत्वं, चेतनत्वं, अप्रसवधर्मित्वञ्च । तत्र चेतनत्वेनाऽविषयत्वेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते । चेतनो हि द्रष्टा भवति नाऽचेतनः । साक्षी च दर्शितविषयो भवति, यस्मै प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी । यथा हि लोकेऽर्थिप्रत्यार्थिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः; एवं प्रकृतिरपि स्वचरितविषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी । न चाऽचेतनो विषयो वा शक्यो विषयं दर्शयितुम्, इति चैतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी । अत एव द्रष्टाऽपि भवति ।

अत्रैगुण्याच्चाऽस्य कैवल्यम् । आत्यन्तिको दुःखत्रयाभावः कैवल्यम् । तच्च तस्य स्वाभाविकादेवाऽत्रैगुण्यात्–सुखदुःखमोहरहितत्वात्सिद्धम् ।

अत एवाऽत्रैगुण्यान्माध्यस्थ्यम् । सुखी हि सुखेन तृप्यन् दुःखी हि दुःखं द्विषन् मध्यस्थो न भवति । तदुभयरहितस्तु मध्यस्थ इत्युदासीन इति चाऽऽख्यायते । विवेकित्वादप्रसवधर्मित्वाच्चाऽकर्तेति सिद्धम् ॥ १९ ॥

स्यादेतत्—प्रमाणेन कर्तव्यमर्थमवगम्य 'चेतनोऽहं चिकीर्षन् करोमि' इति कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यमनुभवासिद्धम्, तदेतस्मिन्मते नाऽवकल्पते, चेतनस्याऽकर्तृत्वात्, कर्तु-

---

(१) इदंशब्दस्येत्यर्थः । (२) तच्छब्दस्येत्यर्थः ।

श्चाऽचैतन्यात्, इत्यत आह—

तस्मात्तत्संयोगा(१)दचेतनं चेतनावादिव लिङ्गम् ।
गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥ २० ॥

"तस्मात्" इति । यतश्चैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणे युक्तितः सिद्धे, तस्मात भ्रान्तिरियमित्यर्थः । 'लिङ्गम्'—महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं वक्ष्यति । भ्रान्तिबीजं 'तत्संयोगः'—तत्सन्निधानम् । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २० ॥

'तत्संयोगात्' इत्युक्तम्, न च भिन्नयोः संयोगोऽपेक्षां विना, न चेयमुपकार्योपकारकभावं विनेत्यपेक्षाहेतुमुपकारमाह—

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥२१॥

"पुरुषस्य" इति । प्रधानस्येति कर्मणि षष्ठी । प्रधानस्य सर्वकारणस्य यद्दर्शनं पुरुषेण तदर्थम् । तदनेन भोग्यता प्रधानस्य दर्शिता । ततश्च भोग्यं प्रधानं भोक्तारमन्तरेण न सम्भवतीति युक्ताऽस्य भोक्त्रपेक्षा ।

पुरुषस्याऽपेक्षां दर्शयति—"पुरुषस्य कैवल्यार्थम्" इति ।

तथा हि—भोग्येन प्रधानेन सम्भिन्नः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते । तच्च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनम् । न च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते । अनादित्वाच्च संयोगपरम्पराया भोगाय संयुक्तोऽपि कैवल्याय पुनः संयुज्यत इति युक्तम् ।

---

(१) बुद्धिपुरुषसंयोगादित्यर्थः ।

ननु भवत्वनयोः संयोगः, महदादिसर्गस्तु कुत इत्यत आह–"तत्कृतः सर्गः" इति। संयोगो हि न महदादिसर्गमन्तरेण भोगाय कैवल्याय च पर्याप्त इति संयोग एव भोगापवर्गार्थं सर्गं करोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

सर्गक्रममाह—

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥२२॥

"प्रकृतेः" इति। प्रकृतिः–अव्यक्तम्। महदहङ्कारौ वक्ष्यमाणलक्षणौ। एकादशेन्द्रियाणि–वक्ष्यमाणानि, तन्मात्राणि च पञ्च, सोऽयं षोडशसङ्ख्यापरिमितो गणः षोडशकः। तस्मादपि षोडशकादपकृष्टेभ्यः पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्च भूतान्याकाशादीनि।

तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दगुणम्, शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्राद्वायुः शब्दस्पर्शगुणः, शब्दस्पर्शतन्मात्रसहिताद्रूपतन्मात्रात्तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणम्, शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मात्रादापः शब्दस्पर्शरूपरसगुणाः, शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहिताद्गन्धतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी जायते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अव्यक्तं सामान्यतो लक्षितं "तद्विपरीतमव्यक्तम्" (का० १०) इत्यनेन, विशेषतश्च "सत्त्वं लघु प्रकाशकम्" (का० १३) इत्यनेन। व्यक्तमपि सामान्यतो लक्षितं "हेतुमत्" (का० १०) इत्यादिना। सम्प्रति विवेकज्ञानोपयोगितया व्यक्तविशेषं बुद्धिं लक्षयति—

अध्यवसायो बुद्धिधर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।
सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम् ॥ २३ ॥

"अध्यवसायः" इति । 'अध्यवसायो बुद्धिः' क्रियाक्रियावतोरभेदविवक्षया । सर्वो व्यवहर्ताऽऽलोच्य मत्वा 'अहमत्राऽधिकृतः' इत्यभिमत्य 'कर्तव्यमेतन्मया' इत्यध्यवस्यति, ततश्च प्रवर्तत इति लोकसिद्धम् । योऽयं कर्तव्यमिति विनिश्चयश्चितिसन्निधानादापन्नचैतन्याया बुद्धेः सोऽध्यवसायः—बुद्धेरसाधारणो व्यापारः, तदभेदा बुद्धिः । स च बुद्धेर्लक्षणं, समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वात् ।

तदेवं बुद्धिं लक्षयित्वा विवेकज्ञानोपयोगिनस्तस्या धर्मान् सात्त्विकतामसानाह—(१)"धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् । सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम्" इति ।

धर्मः—अभ्युदयनिःश्रेयसहेतुः । तत्र यागदानाद्यनुष्ठानजनितो धर्मोऽभ्युदयहेतुः । अष्टाङ्गयोगानुष्ठानजनितश्च निःश्रेयसहेतुः । गुणपुरुषान्यताख्यातिर्ज्ञानम् । विरागः=वैराग्यं—रागाभावः ।

तस्य—यतनमानसंज्ञा, व्यतिरेकसंज्ञा, एकेन्द्रियसंज्ञा, वशीकारसंज्ञा—इति चतस्रः संज्ञाः । रागादयः कषायाश्चित्तवर्तिनः, तैरिन्द्रियाणि यथास्वं विषयेषु प्रवर्त्यन्ते । तन्मा प्रवर्ति-

(१) यद्यपि सात्त्विकतामसवद्राजसधर्मा वक्तुमुचितास्तथापि स्वातन्त्र्येण राजसधर्माभावात् सत्त्वतमसोः स्वयमक्रियतयोभयत्र क्रियोत्पादनाय रजस आवश्यकत्वात् उभयविधा अपि धर्मा राजसा इति वक्तुं शक्यते इति राजसानां पृथगनुत्कीर्तनम् ।

बुद्धि धर्मान्
धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्व

तषत विषयेष्विन्द्रियाणीति तत्परिपाचनायारम्भः--प्रयत्नो यतमानसंज्ञा ।

परिपाचने चाऽनुष्ठीयमाने केचित्कषायाः पक्वाः, पक्ष्यन्ते च केचित्, तत्रैवं पूर्वापरीभावे सति वक्ष्यमाणेभ्यः कषायेभ्यः पक्वानां व्यतिरेकेणा(१)वधारणं व्यतिरेकसंज्ञा ।

इन्द्रियप्रवृत्त्यसमर्थतया पक्वानामौत्सुक्यमात्रेण मनसि व्यवस्थापनमेकेन्द्रियसंज्ञा ।

औत्सुक्यमात्रस्याऽपि निवृत्तिरुपस्थितेष्वपि दृष्टानुश्राविकविषयेषु या संज्ञात्रयात् पराचीना सा वशीकारसंज्ञा । यामत्र भगवान् पतञ्जलिर्वर्णयाञ्चकार-"दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्" इति (यो० सू० १।१६) । सोऽयं बुद्धिधर्मो विराग इति ।

ऐश्वर्यमपि बुद्धिधर्मः, यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः ।

[१] अत्राऽणिमा-अणुभावः, यतः शिलामपि प्रविशति ।

[२] लघिमा--लघुभावः, यतः सूर्यमरीचीनालम्ब्य सूर्यलोकं याति ।

[३] गरिमा-गुरुभावः, यतो गुरुर्भवति ।

[४] महिमा-महतो भावः, यतो महान् भवति ।

[५] प्राप्तिः, यतोऽङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम ।

[६] प्राकाम्यं इच्छानभिघातः, यतो भूमावुन्मज्जति निमज्जति च, यथोदके ।

[७] वशित्वम्, यतो भूतभौतिकं वशीभवत्यवश्यम् ।

---

(१) व्यतिरेकेण—भेदेन ।

[८] इशित्वम् , यतो भूतभौतिकानां प्रभवस्थितिलयाना-मीष्टे । यच्च कामावसायित्वं, सा सत्यसङ्कल्पता, येन यथाऽस्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु, तथैव भूतानि भवन्ति । अन्येषां मनुष्याणां निश्चयाः निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते, योगिनस्तु निश्चेतव्या पदार्थाः निश्चयम्(१) । इति चत्वारः सात्त्विका बुद्धिधर्माः ।

तामसास्तु तद्विपरीता बुद्धिधर्माः । अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याभिधानाश्चत्वार इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अहङ्कारस्य लक्षणमाह—

अभिमानोऽहङ्कारः तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ।
एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव ॥ २४ ॥

"अभिमानः" इति । 'अभिमानोऽहंकारः' । 'यत् खल्वालोचितं मतं च तत्र अहमधिकृतः', 'शक्तः खल्वहमत्र', 'मदर्था एवाऽमी विषयाः 'मत्तो नाऽन्योऽत्राऽधिकृतः कश्चिदस्ति', 'अतोऽहमस्मि' इति योऽभिमानः सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः । तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति—'कर्तव्यमेतन्मया' इति ।

तस्य कार्यभेदमाह—"तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः" इति । प्रकारद्वयमाह—"एकादशकश्च गणः"—इन्द्रियाह्वयः, तन्मात्रपञ्चकश्चैव । द्विविध एव सर्गोऽहङ्कारात्, न त्वन्य इति 'एव' कारेणाऽवधारयति ॥ २४ ॥

स्यादेतत्—अहङ्कारादेकरूपात्कथं जडप्रकाशकौ गणौ वि-

(१) अनुविधीयन्ते इत्यनुषज्यते । अत एवोक्तं भवभूतिना—लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते । ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावतीति ।

लक्षणौ भवत इत्यत आह—

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ।
भूतादेस्तन्मात्रः स तामसः तैजसादुभयम्॥२५॥

"सात्त्विकः" इति । प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशक इन्द्रियगणः सात्त्विको वैकृतात् सात्त्विकादहङ्कारात्प्रवर्तते । भूतादेस्त्वहङ्कारात्तामसात्तन्मात्रो गणः प्रवर्तते । कस्मात् ? यतः 'स तामसः' एतदुक्तम्भवति, यद्यप्येकोऽहंकारस्तथाऽपि गुणभेदोद्भवाभिभवाभ्यां भिन्नं कार्यं करोतीति ।

ननु यदि सत्त्वतमोभ्यामेव सर्वं कार्यं जन्यते तदा कृतमकिञ्चित्करेण रजसेत्यत आह—"तैजसादुभयम्" इति । तैजसात्-राजसादुभयं-गणद्वयं भवति । यद्यपि रजसो न कार्यान्तरमस्ति, तथाऽपि सत्त्वतमसी स्वयमक्रिये समर्थे अपि न स्वस्वकार्ये कुरुतः, रजस्तु चलतया ते यदा चालयति तदा स्वकार्यं कुरुत इति, तदुभयस्मिन्नपि कार्ये सत्त्वतमसोः क्रियोत्पादनद्वारेणाऽस्ति रजसः कारणत्वमिति न व्यर्थं रज इति ॥२५॥

सात्त्विकमेकादशमाख्यातुं बाह्येन्द्रियदशकं तावदाह—

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः॥२६॥

"बुद्धीन्द्रियाणि" इति । सात्त्विकाहङ्कारोपादानकत्वमिन्द्रियत्वम् । तच्च द्विविधं-बुद्धीन्द्रियं, कर्मेन्द्रियं च । उभयमप्येतत् इन्द्रस्याऽऽत्मनश्चिह्नत्वादिन्द्रियमुच्यते। तानि च स्वसंज्ञाभिरुक्तानि । तत्र रूपग्रहणलिङ्गं चक्षुः, शब्दग्रहणलिङ्गं श्रोत्रम्, गन्धग्रहणलिङ्गं घ्राणम्, रसग्रहणलिङ्गं रसनम्, स्पर्शग्रहणलिङ्गं

त्वक्, इति (ज्ञानेन्द्रियाणां संज्ञा) । एवं वागादीनां कार्यं वक्ष्यति (का० २८) ॥ २६ ॥

एकादशमिन्द्रियमाह-

उभयात्मकमत्र मनः
सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् ।
गुणपरिणामविशेषा-
न्नानात्वं बाह्यभेदाश्च ॥ २७ ॥

"उभयात्मकम्" इति । एकादशस्विन्द्रियेषु मध्ये मन उभयात्मकम्, बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रियं च, चक्षुरादीनां वागादीनां च मनोऽधिष्ठितानामेव स्वस्वविषयेषु प्रवृत्तेः ।

तदसाधारणेन रूपेण लक्षयति—"सङ्कल्पकमत्र मनः" इति । सङ्कल्पेन रूपेण मनो लक्ष्यते । आलोचितमिन्द्रियेण वस्तु 'इदम्' इति सम्मुग्धम् 'इदमेवं, नैवम्' इति सम्यक्कल्पयति-विशेषणविशेष्यभावेन विवेचयतीति यावत् । यदाहुः-

'सम्मुग्धं वस्तुमात्रं तु प्राग्गृह्णन्त्यविकल्पितम् ।
तत् सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिणः'-इति ।

तथा हि—

'(१) अस्ति ह्यालोचनज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं मुग्धवस्तुजम्-इति ।

---

(१) यस्तावत्सर्वमेव ज्ञानं सविकल्पकमेव, न किञ्चिन्निर्विकल्पकमित्याह तं प्रत्याह । अस्ति हीति । बालानामिवाऽव्युत्पन्नानामस्माकमपि चक्षुःसन्निपातानन्तरं सविकल्पकात्प्रथममस्ति निर्विकल्पकं प्रतीतिसिद्धमालोचनविज्ञानं शुद्धवस्तुविषयम्, तदभावे हि निर्निमित्तं शब्दस्मरणं स्यात्, अस्मृतशब्दस्य च न शब्दानुविद्धो विकल्पः सम्भवतीति भावः ।

(१)"ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया ।
(श्लो. वा० प्रत्यक्षसूत्रम् १७२)
बुद्ध्याऽवसीयते साऽपि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ।
(श्लो० वा० प्रत्यक्षसूत्रम् १२०)

सोऽयं सङ्कल्पलक्षणो व्यापारो मनसः समानासमानजातीयाभ्यां व्यवच्छिन्दन् मनो लक्षयति ।

स्यादेतत्—असाधारणव्यापारयोगिनौ यथा महदहङ्कारौ नेन्द्रियम्, एवं मनोप्यसाधारणव्यापारयोगि नेन्द्रियं भवितुमर्हतीत्यत आह—"इन्द्रियं च" इति। कुतः? "साधर्म्यात्"। इन्द्रियान्तरैः सात्त्विकाहङ्कारोपादानत्वं च साधर्म्यम्, न त्विन्द्रलिङ्गत्वम्, महदहङ्कारयोरप्यात्मलिङ्गत्वेनेन्द्रियत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्व्युत्पत्तिमात्रमिन्द्रलिङ्गत्वम्, न तु प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

अथ कथं सात्त्विकाहङ्कारादेकस्मादेकादशेन्द्रियाणीत्यत आह—"गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदाश्च" इति । शब्दाद्युपभोगसम्प्रवर्तकादृष्टसहकारिभेदात्कार्यभेदः । अदृष्टभेदोऽपि गुणपरिणाम एव । 'बाह्यभेदाश्च' इति दृष्टान्तार्थम्, यथा बाह्यभेदास्तथैतदपीत्यर्थः ॥ २७ ॥

तदेवमेकादशेन्द्रियाणि स्वरूपत उक्त्वा दशानामप्यसाधारणीर्वृत्तीराह—

शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।
वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ॥२८॥

---

(१) एवं निर्विकल्पकं तद्विषयं च व्याख्याय सविकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वं प्रपञ्चयति । ततः-निर्विकल्पकादुत्तरकालं जात्यादिभिर्विकल्प्य वस्तु यया बुद्ध्यते साऽपि प्रत्यक्षमेवेति भावः ।

बुद्धीन्द्रियाणां सम्मुग्धवस्तुदर्शनमालोचनमुक्तम्(१)। "वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्"--कर्मेन्द्रियाणाम् । कण्ठताल्वादिस्थानमिन्द्रियं(२) वाक्, तस्या वृत्तिर्व्यापारः र्वचनम्, ज्ञानेन्द्रियाणां वृत्तयः स्पष्टाः ॥ २८ ॥

अन्तःकरणत्रयस्य वृत्तिमाह—

स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।
सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥२९॥

"स्वालक्षण्यम्"इति । स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य । स्वमसाधारणं लक्षणं येषां तानि स्वलक्षणानि–महदहङ्कारमनांसि, तेषां भावः स्वालक्षण्यम्, तच्च स्वानि स्वानि लक्षणान्येव । तद्यथा–महतोऽध्यवसायः, अहङ्कारस्याऽभिमानः, सङ्कल्पो मनसो वृत्तिः–व्यापारः ॥

वृत्तिद्वैविध्यं साधारणासाधारणत्वाभ्यामाह–"सैषा भवत्यसामान्या" । असाधारणी । "सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च" । सामान्या चाऽसौ करणवृत्तिश्चेति । त्रयाणामपि(३) करणानां पञ्च वायवो जीवनं वृत्तिः, तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात् । तत्र प्राणो नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठवृत्तिः, अपानः कृकाटिकापृष्ठपादपायूपस्थपार्श्ववृत्तिः, समानो हृन्नाभिसर्वसन्धिवृत्तिः, उदानो हृत्कण्ठतालुमूर्धभ्रूमध्यवृत्तिः, व्यानस्त्वग्वृत्तिरिति पञ्च वायवः ॥ २९ ॥

---

(१) निर्विकल्पकज्ञानमित्यर्थः ।

(२) कण्ठताल्वादिकं स्थानमाधारो यस्यैवम्भूतमिन्द्रियमित्यर्थः ।

(३) मिलितानां त्रयाणां व्यापाररूपाः पञ्च वायव इत्यर्थः ।

चतुर्विधकरणस्याऽसाधारणीषु वृत्तिषु क्रमाक्रमौ सप्रकारावाह–

युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा(१)।
दृष्टे तथाऽप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः ॥ ३० ॥

"युगपत्" इति। दृष्टे यथा—यदा सन्तमसान्धकारे विद्युत्सम्पातमात्राद्व्याघ्रमभिमुखमतिसन्निहितं पश्यति, तदा खल्वस्याऽऽलोचनसङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया युगपदेव प्रादुर्भवन्ति, यतस्तत उत्प्लुत्य तत्स्थानादेकपदे(२)ऽपसरति।

"क्रमशश्च", यदा मन्दालोके प्रथमं तावद्वस्तुमात्रं सम्मुग्धमालोचयति, अथ प्रणिहितमनाः 'कर्णान्ताकृष्टसशरशिञ्जितमण्डलीकृतकोदण्डः प्रचण्डतरः पाटच्चरोऽयम्'इति निश्चिनोति, अथ च 'मां प्रत्येति' इत्याभिमन्यते अथाऽध्यवस्यति–'अपसरामीतः स्थानात्'इति।

परोक्षे त्वन्तःकारणत्रयस्य बाह्येन्द्रियवर्जं वृत्तिरित्याह– "अदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः" इति। अन्तःकरणत्रयस्य युगपत्क्रमेण च वृत्तिर्दृष्टपूर्विकेति(३) अनुमानागमस्मृतयो हि परोक्षेऽर्थे दर्शनपूर्वाः प्रवर्तन्ते, नाऽन्यथा। यथा दृष्टे तथाऽदृष्टेऽपीति(४)योजना ॥ ३० ॥

स्यादेतत्–चतुर्णां त्रयाणां वा वृत्तयो न तावत्तन्मात्राधी-

---

(१) अनेन वैशेषिकसिद्धान्तो युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरूपोऽनुभवविरोधाद्धेय इति सूचितम्। (२) एकपदे सहसा।

(३) सङ्कल्पाभिमानाध्यवसायलक्षणव्यापारत्रयं क्रमेण वा युगपद्वा प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकमेवेत्यर्थः।

(४) दृष्टे यथा क्रमशो युगपच्च वृत्तिर्दर्शिता तथा परोक्षेपि क्रमशो युगपच्च वृत्तिर्भवतीत्यर्थः।

नाः(१), तेषां सदातनत्वेन वृत्तीनां सदोत्पादप्रसङ्गात्, आकस्मिकत्वे(२) तु वृत्तिसङ्करप्रसङ्गो नियमहेतोरभावादित्यत आह—

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिम्।
पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्यते(३) करणम्॥३१॥

"स्वाम्" इति। करणानीति शेषः। यथा हि बहवः पुरुषाः शाक्तीकयाष्टीकधानुष्ककार्पाणिकाः कृतसङ्केताः परावस्कन्दनाय प्रवृत्ताः, तत्रान्यतमस्याकूतमवगम्याऽन्यतमः प्रवर्तते, प्रवर्तमानस्तु शाक्तीकः शक्तिमेवाऽऽदत्ते, न तु यष्ट्यादिकम्, एवं याष्टीकोऽपि यष्टिमेव, न शक्त्यादिकम्। तथाऽन्यतमस्य करणस्याऽऽकूतात् स्वकार्यकरणाभिमुख्यादन्यतमं करणं प्रवर्तते। तत्प्रवृत्तेश्च हेतुमत्त्वान्न वृत्तिसङ्करप्रसङ्ग इत्युक्तम्—"स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते" इति।

स्यादेतत्—याष्टीकादयश्चेतनत्वात् परस्पराकूतमवगम्य प्रवर्तन्ते इति युक्तम्। करणानि त्वचेतनानि, तस्मान्नैवं प्रवर्तितुमुत्सहन्ते। तेनैषामधिष्ठात्रा करणानां स्वरूपसामर्थ्योपयोगाभिज्ञेन भवितव्यमित्यत आह—"पुरुषार्थ एव हेतुः न केनचित्कार्यते करणम्" इति। भोगापवर्गलक्षणः पुरुषार्थ एवाऽनागतावस्थः प्रवर्तयति करणानि, कृतमत्र तत्स्वरूपाभिज्ञेन कर्त्रा। एतच्च "वत्सविवृद्धिनिमित्तम्" (का० ५७) इत्यत्रोपपादयिष्यते ॥३१॥

"न केनचित् कार्यते करणम्" इत्युक्तम्। तत्र करणं

---

(१) चतुर्णां त्रयाणां वाऽधीना इत्यर्थः।
(२) नियतकारणानियम्यत्वे इत्यर्थः।
(३) प्रेर्यते इत्यर्थः।

विभजते—

करणं त्रयोदशविधं
तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।
कार्यं च तस्य दशधा-
ऽऽहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च ॥ ३२ ॥

"करणं त्रयोदशविधम्" इति । इन्द्रियाण्येकादश बुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशप्रकारं करणम् । कारकविशेषः करणम् । न च व्यापारावेशं विना कारकत्वमिति व्यापारावेशमाह—"तदाहरणधारणप्रकाशकरम्"इति यथायथम् । तत्र कर्मेन्द्रियाणि वागादीन्याहरन्ति-यथास्वमुपाददते, स्वव्यापारेण व्याप्नुवन्तीति यावत् । बुद्ध्यहङ्कारमनांसि तु स्ववृत्त्या प्राणादिलक्षणया धारयन्ति(१) । बुद्धीन्द्रियाणि च प्रकाशयन्ति ।

आहरणधारणादिक्रियाणां सकर्मकतया किं कर्म कतिविधं चेत्यत आह—"कार्यं च तस्य" इति । कार्यं तस्य त्रयोदशविधस्य करणस्य दशधा, आहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च । आहार्यं व्याप्यम् । कर्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः यथायथं व्याप्याः, ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेत्याहार्यं दशधा ।

एवं धार्यमप्यन्तःकरणत्रयस्य प्राणादिलक्षणया वृत्त्या शरीरम्, तच्च पार्थिवादिपाञ्चभौतिकम् । शब्दादीनां पञ्चानां समूहः पृथिवी, ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दशेति धार्यमपि दशधा ।

एवं बुद्धीन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथायथं व्याप्याः,

(१) शरीरमिति शेषः ।

ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेति प्रकाश्यमपि दशधेति॥३२॥

त्रयोदशविधकरणेऽवान्तरविभागं करोति—

अन्तःकरणं त्रिविधं
दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् ।
साम्प्रतकालं बाह्यं
त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥ ३३ ॥

"अन्तःकरणम्" इति । अन्तः करणं त्रिविधम्—'बुद्धिरहङ्कारो मनः' इति, शरीराभ्यन्तरवर्तित्वादन्तःकरणम् ।

"दशधा बाह्यं"=करणं, "त्रयस्य"—अन्तःकरणस्य "विषयाख्यम्"—विषयमाख्याति —विषयसङ्कल्पाभिमानाध्यवसायेषु कर्तव्येषु द्वारीभवति । तत्र बुद्धीन्द्रियाण्यालोचनेन, कर्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं व्यापारेण ।

बाह्यान्तरयोः करणयोर्विशेषान्तरमाह —"साम्प्रतकालम्" इति । वर्तमानकालं बाह्यमिन्द्रियम् । (१)वर्तमानसमीपमनागतमतीतमपि वर्तमानम् , अतो वागपि वर्तमानकालविषया भवति । "त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्" इति । तद्यथा—नदीपूरभेदादभूद्वृष्टिः; अस्ति धूमादग्निरिह नगनिकुञ्जे, असत्युपघातके पिपीलिकाण्डसञ्चरणाद्भविष्यति वृष्टिरिति, तदनुरूपाश्च सङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया भवन्ति ।

---

(१) वागिन्द्रियस्य शब्दोच्चारणं विषयः स तु वागिन्द्रियेण जन्यते नतु पूर्वसिद्धस्तथाच वागिन्द्रियस्यानागतविषयकत्वात्कथं वर्तमानकालत्वमित्याशंकायामाह—वर्तमानेति । वर्तमानसमीपस्यानागतस्यापि वर्तमानत्वाभ्युपगमात् शब्दोच्चारणविषयकस्य वागिन्द्रियस्यापि वर्तमानकालविषयत्वं सिद्ध्यतीति भावः ।

कालश्च वैशेषिकाभिमत एको न अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्तयितुमर्हति। तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रतिपद्यते, सन्तु त एवोपाधयः येऽनागतादिव्यवहारहेतवः, कृतमत्राऽन्तर्गडुना कालेनेति साङ्ख्याचार्याः। तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति ॥ ३३ ॥

साम्प्रतकालानां बाह्येन्द्रियाणां विषयं विवेचयति—

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि।
वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविषयाणि॥ ३४॥

"बुद्धीन्द्रियाणि" इति। "बुद्धीन्द्रियाणि" तेषां"—दशानामिन्द्रियाणां मध्ये "पञ्च," "विशेषाविशेषविषयाणि" विशेषाः—स्थूलाः शब्दादयः शान्तघोरमूढरूपाः पृथिव्यादिरूपाः, अविशेषास्तन्मात्राणि सूक्ष्माः शब्दादयः। मात्रग्रहणेन स्थूलभूतमपाकरोति। विशेषाश्च अविशेषाश्च विशेषाविशेषाः त एव विषया येषां बुद्धीन्द्रियाणां तानि तथोक्तानि। तत्रोर्ध्वस्रोतसां योगिनाञ्च श्रोत्रं शब्दतन्मात्राविषयं स्थूलशब्दविषयं च, अस्मदादीनां तु स्थूलशब्दविषयमेव। एवं तेषां त्वक् स्थूलसूक्ष्मस्पर्शविषया, अस्मदादीनां तु स्थूलस्पर्शविषयैव। एवञ्चक्षुरादयो ऽपि तेषामस्मदादीनां च रूपादिषु सूक्ष्मस्थूलेषु द्रष्टव्याः॥

एवं कर्मेन्द्रियेषु मध्ये "वाग्भवति शब्दविषया" स्थूलशब्दविषया, तद्धेतुत्वात्(१)। नतु शब्दतन्मात्रस्य हेतुस्तस्याः(२)

(१) स्थूलहेतुत्वात् स्थूलं शब्द विषयीकरोति उच्चारयतीत्यर्थः।
(२) तस्य-शब्दतन्मात्रस्य। आहङ्कारिकत्वेन—अहङ्कारकार्यत्वेन, एककारणकत्वात्-यस्य कार्यं वागिन्द्रियं तस्यैव शब्दतन्मात्रमपि, अतो न तन्मात्रहेतुरित्यर्थः।

हङ्कारिकत्वेन वागिन्द्रियेण सहैककारणकत्वात् । शेषाणि तु चत्वारि पायूपस्थपाणिपादाख्यानि पञ्चविषयाणि(१) पाण्याद्याहार्याणां घटादीनां पञ्चशब्दाद्यात्मकत्वादिति ॥ ३४ ॥

साम्प्रतं त्रयोदशसु करणेषु केषाञ्चिद्गुणभावं केषाञ्चित्प्रधानभावं सहेतुकमाह--

सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् ।
तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥३५॥

"सान्तःकरणा" इति । "द्वारि--प्रधानम् । "शेषाणि" करणानि--बाह्येन्द्रियाणि—द्वाराणि । तैरुपनीतं सर्वं विषयं समनोऽहङ्कारा बुद्धिः यस्मादवगाहते--ऽध्यवस्यति, तस्माद्बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि, द्वारवती च सान्तःकरणा बुद्धिरिति ॥३५॥

न केवलं बाह्येन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं बुद्धिः, अपि तु ये अप्यहङ्कारमनसी द्वारिणी ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधानमित्याह--

एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः ।
कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥३६॥

"एते" इति । यथा हि ग्रामाध्यक्षः कौटुम्बिकेभ्यः करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छति, विषयाध्यक्षः सर्वाध्यक्षाय, स च भूपतये, तथा बाह्येन्द्रियाण्यालोच्य मनसे समर्पयन्ति, मनश्च सङ्कल्प्याहङ्काराय, अहङ्कारश्चाभिमत्य बुद्धौ सर्वाध्यक्षभूतायां, तदिदमुक्तम्-"पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति" इति ।

---

(१) पञ्च शब्दादयो विषया येषां तानि-तदेव विवृणोति पाण्याद्याहार्याणामिति ।

बाह्येन्द्रियमनोऽहङ्काराश्च—गुणविशेषाः,—गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विकाराः, ते तु परस्परविरोधशीला अपि पुरुषार्थेन भोगापवर्गरूपेणैकवाक्यतां नीताः, यथा वर्तितैलवह्नयः सन्तमसापनेयन रूपप्रकाशाय मिलिताः प्रदीपः, एवमेते गुणविशेषाः इति योजना ॥ ३६ ॥

कस्मात्पुनर्बुद्धौ प्रयच्छन्ति ? न तु बुद्धिरहङ्काराय द्वारिणे मनसे वेत्यत आह—

सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।
सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

"सर्वम्" इति । पुरुषार्थस्य प्रयोजकत्वात् तस्य यत्साक्षात्साधनं तत् प्रधानम् । बुद्धिश्चाऽस्य साक्षात्साधनम्, तस्मात्सैव प्रधानम् । यथा सर्वाध्यक्षः साक्षाद्राजार्थसाधनतया प्रधानम्, इतरे तु ग्रामाध्यक्षादयस्तम्प्रति गुणभूताः । बुद्धिर्हि पुरुषसन्निधानात् तच्छायापत्त्या तद्रूपेव सर्वविषयोपभोगं पुरुषस्य साधयति सुखदुःखानुभवो हि भोगः, स च बुद्धौ, बुद्धिश्च पुरुषरूपैवेति सा च पुरुषमुपभोजयति । यथाऽर्थालोचनसङ्कल्पाभिमानाश्च यत्तद्रूपपरिणामेन बुद्धावुपसङ्क्रान्ताः, तथेन्द्रियव्यापारा अपि बुद्धेरेव स्वव्यापारेणाऽध्यवसायेन सहैकव्यापारीभवन्ति, यथा स्वसैन्येन सह ग्रामाध्यक्षादिसैन्यं सर्वाध्यक्षस्य भवति । "सर्वं"—शब्दादिकं "प्रति" यः उपभोगः "पुरुषस्य" तं साधयति ।

ननु पुरुषस्य सर्वविषयोपभोगसम्पादिका यदि बुद्धिः, तर्ह्यनिर्मोक्ष इत्यत आह—'सैव च"ति पश्चात् "प्रधानपुरुष

योरन्तरं" विशेषं "विशिनष्टि"(१) करोति—यथौदनपाकं पचती-ति,—करणं च प्रतिपादनम् । ननु प्रधानपुरुषयोरन्तरस्य कृतकत्वादनित्यत्वं तत्कृतस्य मोक्षस्य स्यादित्यत आह—"विशिनष्टि"—'प्रधानं सविकारमन्यदहमन्यः' इति विद्यमानमेवाऽन्तरमविवेकेनाऽविद्यमानमिव बुद्धिर्बोधयति, न तु करोति, येनानित्यत्वमित्यर्थः । अनेनापवर्गः पुरुषार्थो दर्शितः, "सूक्ष्मम्" दुर्लक्ष्यम्—तदन्तरमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदेवं करणानि विभज्य विशेषाविशेषान् विभजते—

तन्मात्राण्यविशेषाः तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः ।
एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च ॥३८॥

"तन्मात्राणि" इति । शब्दादितन्मात्राणि सूक्ष्माणि । न चैषां शान्तत्वादिरस्ति । उपभोगयोग्यो विशेष इति मात्रशब्दार्थः(२) ।

अविशेषानुक्त्वा विशेषान्वक्तुमुत्पत्तिमेषामाह—"तेभ्यो भूतानि" इति । तेभ्यस्तन्मात्रेभ्यो यथासंख्यमेकद्वित्रिचतुःपञ्चभ्यो भूतान्याकाशानिलानलसलिलावनिरूपाणि पञ्च "पञ्चभ्यः" तन्मात्रेभ्यः ।

---

(१) विशेषस्य पुनर्विशेषकरणासम्भवाद्व्याचष्टे करोतीति । यथौदनपाकं पचतीति प्रयोगे पाककर्मकस्य पाकस्याऽसम्भवात्पचतीत्यस्य करोतीत्यर्थं आश्रीयते तथैव प्रकृतेऽपीति न दोषः । करणं च प्रकृते नोत्पादनं, अन्तरस्य भेदस्य नित्यत्वात्, किन्तु प्रतिपादनमित्याह । करणमिति । ननु स्वाधीने शब्दप्रयोगे किमिति करोतीत्यनुक्त्वा विशिनष्टीति प्रयुङ्क्ते ग्रन्थकार इति शङ्कां परिहर्तुं तत्प्रयोगस्य फलप्रदर्शनौपयिकीं शङ्कामाह—नन्विति । तथा च करोतीत्युक्ते मोक्षस्य कृतकत्वादनित्यत्वशङ्का स्यादिति तन्निवृत्तये विशिनष्टीत्यवोचदित्यर्थः । तदेव व्याचष्टे प्रधानमित्यादिना ।

(२) तन्मात्राणीत्यत्रेति शेषः ।

अस्त्वेतेषामुत्पत्तिः, विशेषत्वे किमायातमित्यत आह- "एते स्मृता विशेषाः" इति। कुतः? "शान्ता घोराश्च मूढाश्च"। चकार एको हेतौ, द्वितीयः समुच्चये। यस्मादाकाशादिषु स्थूलेषु सत्त्वप्रधानतया केचिच्छान्ताः, सुखाः, प्रकाशाः, लघवः, केचिद्रजःप्रधानतया घोराः, दुःखाः, अनवस्थिताः, केचित्तमःप्रधानतया मूढाः, विषण्णाः,गुरवः। तेऽमी परस्परव्यावृत्याऽनुभूयमाना 'विशेषाः'इति च 'स्थूलाः' इति चोच्यन्ते। तन्मात्राणि त्वस्मदादिभिः परस्परव्यावृत्तानि नाऽनुभूयन्ते इत्यविशेषाः सूक्ष्मा इति चोच्यन्ते ॥ ३८ ॥

विशेषाणामवान्तरविशेषमाह—

सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः।
सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्तन्ते ॥ ३९॥

"सूक्ष्मा" इति। "त्रिधा विशेषाः स्युः" इति। तान् विशेषप्रकारानाह-"सूक्ष्मा."-सूक्ष्मदेहाः परिकल्पिताः, "मातापितृजाः षाट्कौशिकाः। तत्र मातृतो लोमलोहितमांसानि, पितृतस्तु स्नाय्वस्थिमज्जान इति षट्कोशाः। प्रकृष्टानि महान्ति भूतानि प्रभूतानि--तैस्सह सूक्ष्मं शरीरमेको विशेषः, मातापितृजो द्वितीयः, महाभूतानि तृतीयः; महाभूतवर्गे च घटादीनां निवेश इति।

सूक्ष्ममातापितृजयोर्देहयोर्विशेषमाह-"सूक्ष्मास्तेषाम्" विशेषाणां मध्ये ये ते "नियताः" नित्याः, "मातापितृजा निवर्तन्ते"इति, रसान्ता(१) वा भस्मान्ता वा विडन्ता वेति(२)॥३९॥

---

(१) पृथिव्यन्ताः। (२) व्याघ्रादिना भक्ष्यमाणा इति शेषः।

सूक्ष्मशरीरं विभजते—

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥४०॥

'पूर्वोत्पन्नम्'इति। "पूर्वोत्पन्नम्", प्रधानेनाऽऽदिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम् । "असक्तम्", अव्याहतं, शिलामप्यनुविशति । "नियतम्" आ चाऽऽदिसर्गात्, आ च महाप्रलयादवतिष्ठते । "महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् , महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तम् । एषां समुदायः सूक्ष्मं शरीरम्, शान्तघोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेषः ।

नन्वस्त्वेतदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं दृश्यमानेन षाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यत आह—"संसरति"इति । उपात्तमुपात्तं षाट्कौशिकं शरीरं जहाति, हायंहायं चोपादत्ते । कस्मात् ? "निरुपभोगं" यतः षाट्कौशिकं शरीरं निरुपभोगं तस्मात्सूक्ष्मं शरीरं संसरति ।

ननु धर्माधर्मनिमित्तः संसारः, न च सूक्ष्मशरीरस्याऽस्ति तद्योगः, तत्कथं संसरतीत्यत आह-"भावैरधिवासितम्" इति । धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि भावाः, तदन्विता बुद्धिः, तदन्वितञ्च सूक्ष्मं शरीरमिति तदपि भावैरधिवासितम् । यथा सुरभिचम्पककुसुमसम्पर्काद्वस्त्रं तदामोदवासितम्भवति । तस्माद्भावैरेवाऽधिवासितत्वात्संसरति ॥

कस्मात् पुनः प्रधानमिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह—"लिङ्गम्" इति । लयं गच्छतीति लिङ्गम्—हेतुमत्त्वेन चाऽस्य लिङ्गत्वमिति भावः ॥ ४० ॥

स्यादेतत्-बुद्धिरेव साहङ्कारेन्द्रिया कस्मान्न संसरति ? कृतं सूक्ष्मशरीरेणाप्रामाणिकेनेत्यत आह—

चित्रं यथाऽऽश्रयमृते
स्थाण्वादिभ्यो विना यथा च्छाया।
तद्वद्विना विशेषै-
र्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥ ४१ ॥

"चित्रम्" इति। लिङ्गनात् ज्ञापनात् बुद्ध्यादयो 'लिङ्गम्' तत् "अनाश्रयं न तिष्ठति। जन्मप्रायणान्तराले(१) बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीराश्रिताः,–प्रत्युत्पन्न(२)पञ्चतन्मात्रवत्त्वे सति बुद्ध्यादित्वात्–दृश्यमानशरीरवृत्तिबुद्ध्यादिवत्। "विना विशेषैः" इति, सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः। आगमश्चात्र भवति––

"ततः सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशङ्गतम्।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यमः"। (भार.व.२६)

इत्यङ्गुष्ठमात्रत्वेन सूक्ष्मशरीरत्वमुपलक्षयति। आत्मनो निष्कर्षासम्भवात् सूक्ष्ममेव शरीरं 'पुरुषः', तदपि पुरि स्थूलशरीरे शेत इति ॥ ४१ ॥

एवं सूक्ष्मशरीरास्तित्वमुपपाद्य यथा संसरति, येन हेतुना

---

(१) प्रायणं च जन्म च जन्मप्रायणे, तयोरन्तराले। अल्पाच्तरत्वात् जन्मशब्दस्य पूर्वनिपातः। तथा च मरणानन्तरं पुनः स्थूलशरीरपरिग्रहपर्यन्तं बुद्ध्यादीनामाश्रयभूतं वर्तमानं किञ्चिच्छरीरं वाच्यम् यत्र यत्र वर्तमानपञ्चतन्मात्रवत्त्वे सति बुद्ध्यादित्वं तत्र तत्र वर्तमानशरीराश्रितत्वमस्ति, यथा स्थूलशरीरवृत्तिबुद्ध्यादयः, एवं च दृश्यमानशरीरबाधे यच्छरीरं तदेव सूक्ष्मशरीरमिति भावः।

(२) वर्तमानेत्यर्थः।

च—तदुभयमाह—

पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन ।
प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्नटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥४२॥

"पुरुषार्थहेतुकम्" इति पुरुषार्थेन हेतुना प्रयुक्तम् । "निमित्तम्" धर्माधर्मादि, "नैमित्तिकम्" तेषु तेषु निकायेषु यथायथं षाट्कौशिकशरीरग्रहः, स हि धर्मादिनिमित्तप्रभवः । निमित्तञ्च नैमित्तिकञ्च—तत्र यः प्रसङ्गः प्रसक्तिस्तया "नटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गम्" सूक्ष्मशरीरम् । यथा हि नटस्तां तां भूमिकां विधाय परशुरामो वाऽजातशत्रुर्वा वत्सराजो वा भवति, एवं तत्तस्थूलशरीरपरिग्रहणाद्देवो वा मनुष्यो वा पशुर्वा वनस्पतिर्वा भवति सूक्ष्मं शरीरमित्यर्थः ।

कुतस्त्यः पुनरस्येदृशो महिमेत्यत आह—"प्रकृतेर्विभुत्वयोगात्" इति । तथा च पुराणम्—"वैश्वरूप्यात् प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः" इति ॥ ४२ ॥

"निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन" इत्युक्तम्—तत्र निमित्तनैमित्तिके विभजते—

सांसिद्धिकाश्च भावाः
प्राकृतिका वैकृताश्च धर्माद्याः ।
दृष्टाः करणाश्रयिणः
कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः ॥ ४३ ॥

"सांसिद्धिकाश्च" इति । "वैकृताः" नैमित्तिकाः, पुरुषस्य जातस्योत्तरकालदेवताराधनादिनोत्पन्नाः । "प्राकृतिकाः" स्वाभाविका भावाः सांसिद्धिकाः ।

तथा हि—सर्गादावादिविद्वानत्रभवान् कपिलो महामुनिर्धर्म-ज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः प्रादुर्बभूवेति स्मरन्ति ।

वैकृताश्च भावा असांसिद्धिकाः, ये उपायानुष्ठानेनोत्पन्नाः, यथा प्राचेतसप्रभृतीनां महर्षीणाम् । एवमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याण्यपि ।

कार्यं शरीरं तदाश्रयिणः, तस्याऽवस्थाः, कललबुद्बुदमांसपेशीकरण्डाद्यङ्गप्रत्यङ्गव्यूहाः गर्भस्थस्य, ततो निर्गतस्य बालस्य बाल्यकौमारयौवनवार्धकानीति ॥ ४३ ॥

अवगतानि निमित्तनैमित्तिकानि । कतमस्य तु निमित्तस्य कतमन्नैमित्तिकमित्यत आह—

धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण ।
ज्ञानेन चाऽपवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः ॥४४॥

"धर्मेण गमनमूर्ध्वम्", द्युप्रभृतिषु लोकेषु । "गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण",सुतलादिषु लोकेषु । "ज्ञानेन चाऽपवर्गः"। तावदेव प्रकृतिर्भोगमारभते न यावद्विवेकख्यातिं करोति । अथ विवेकख्यातौ सत्यां कृतकृत्यतया विवेकख्यातिमन्तं पुरुषं प्रति निवर्तते यथाऽऽहुः—

"विवेकख्यातिपर्यन्तं ज्ञेयं प्रकृतिचेष्टितम्" इति ॥

"विपर्ययात्" अतत्त्वज्ञानात् "इष्यते बन्धः" ॥

स च त्रिविधः—प्राकृतिको वैकृतिको दाक्षिणकश्चेति । तत्र प्रकृतावात्मज्ञानाद्ये प्रकृतिमुपासते तेषां प्राकृतिको बन्धः, यः पुराणे प्रकृतिलयान् प्रत्युच्यते ।

"पूर्णं शतसहस्रं हि तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः" इति ॥

वैकारिको बन्धस्तेषां ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धीः पुरुषधियोपासते, तान् प्रतीदमुच्यते —

"दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥
बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।"

"ते खल्वमी विदेहा येषां वैकृतिको बन्धः" इति । इष्टापूर्तेन दाक्षिणकः । पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हीष्टापूर्तकारी कामोपहतमना बध्यते इति ॥ ४४ ॥

वैराग्यात् प्रकृतिलयः
संसारो भवति राजसाद्रागात् ।
ऐश्वर्यादविघातो
विपर्ययात्तद्विपर्यासः ॥ ४५ ॥

"वैराग्यात् प्रकृतिलयः," इति । पुरुषतत्त्वानभिज्ञस्य वैराग्यमात्रात् प्रकृतिलयः, प्रकृतिग्रहणेन प्रकृतिमहदहङ्कारभूतेन्द्रियाणि गृह्यन्ते, तेष्वात्मबुद्ध्योपास्यमानेषु लयः । कालान्तरेण च पुनराविर्भवति ।

"संसारो भवति राजसाद्रागात्" इति । 'राजसात्' इत्यनेन रजसो दुःखहेतुत्वात् संसारस्य दुःखहेतुता सूचिता ।

"ऐश्वर्यादविघातः" इति । इच्छायाः । ईश्वरो हि यदेवेच्छति तदेव करोति । "विपर्ययात्"–अनैश्वर्यात् , "तद्विपर्यासः"— सर्वत्रेच्छाविघात इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

बुद्धिधर्मान् धर्मादीनष्टौ भावान् समासव्यासाभ्यां(१) मु-

---

(१) सङ्क्षेपविस्ताराभ्याम् ।

मुक्षूणां हेयोपादेयान् दर्शयितुं प्रथमं तावत् समासमाह—

एष प्रत्ययसर्गो
विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः ।
गुणवैषम्यविमर्दात्
तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत् ॥ ४६ ॥

"एषः" इति । प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययो बुद्धिः, तस्य सर्गः । तत्र—"विपर्ययः" अज्ञानमविद्या, साऽपि बुद्धिधर्मः । "अशक्तिः" अपि करणवैकल्यहेतुका बुद्धिधर्म एव । "तुष्टिसिद्धी" अपि वक्ष्यमाणलक्षणे बुद्धिधर्मावेव । तत्र विपर्ययाशक्तितुष्टिषु यथायोगं सप्तानाञ्च धर्मादीनां ज्ञानवर्जमन्तर्भावः, सिद्धौ च ज्ञानस्येति ॥

व्यासमाह—"तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत" इति । कस्मात् ? "गुणवैषम्यविमर्दात्" इति । गुणानां वैषम्यम्—एकैकस्याऽधिकबलता द्वयोर्द्वयोर्वा, एकैकस्य न्यूनबलता द्वयोर्द्वयोर्वा, ते च न्यूनाधिक्ये मन्दमध्याधिमात्रतया यथाकार्यमुन्नीयेते । तदिदं गुणानां वैषम्यम्, तेनोपमर्दः, एकैकस्य न्यूनबलस्य द्वयोर्द्वयोर्वाऽभिभवः । तस्मात्तस्य भेदाः पञ्चाशदिति ॥ ४६ ॥

तानेव पञ्चाशद्भेदान् गणयति—

पञ्च विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् ।
अष्टाविंशतिभेदा तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिः ॥४७॥

"पञ्च" इति । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा यथासङ्ख्यं तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसञ्ज्ञकाः पञ्च विपर्यय-

विशेषाः । (१)विपर्ययप्रभवाणामप्यास्मितादीनां विपर्ययस्वभावत्वात् ।

(२)यद्वा-यदविद्यया-विपर्ययेणाऽवधार्यते वस्तु, अस्मितादयस्तत्स्वभावाः सन्तस्तदभिनिविशन्ते । अत एव 'पञ्चपर्वाऽविद्या'इत्याह भगवान् वार्षगण्यः ॥ ४७ ॥

सम्प्रति पञ्चानां विपर्ययभेदानामवान्तरभेदमाह—

भेदस्तमसोऽष्टविधो
मोहस्य च दशविधो महामोहः ।
तामिस्रोऽष्टादशधा
तथा भवत्यन्धतामिस्रः ॥ ४८ ॥

"'भेदः" इति । भेदस्तमसोऽविद्याया अष्टविधः । अष्टस्वव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या तमः, अष्टविधविषयत्वात्तस्याऽष्टविधत्वम् ॥

"मोहस्य च"इति. अत्राऽप्यष्टविधो भेदश्चकारेणाऽनुषज्यते । देवा ह्यष्टविधमैश्वर्यमासाद्याऽमृतत्वाभिमानिनोऽणिमादिकमात्मीयं शाश्वतिकमभिमन्यन्ते, सेयमस्मिता मोहोऽष्टविधैश्व-

---

(१) नन्वस्मितादीनां विपर्ययत्वं न सम्भवति, अनात्मस्वात्मबुद्धेरेवाऽविद्यात्वेनैतादृशस्याऽविद्यात्वस्याऽस्मितादावभावादित्याशङ्कानिरासायाऽऽह । विपर्ययप्रभवाणामपीति । तथा च अस्मितादीनां विपर्ययरूपत्वाभावेऽपि विपर्ययजन्यत्वात् कार्यकारणयोश्चाऽभेदात् विपर्ययत्वोपचाराद्विपर्ययत्वव्यवहार इति भावः ।

(२) ननु नैतत्सम्भवति, उपादानोपादेययोरेवाऽभेदाङ्गीकारेण विपर्ययस्य चाऽस्मितादिषु निमित्तकारणत्वेनोपादानत्वविरहेणाऽस्मितादिभिः सहाविद्याया अभेदासम्भवादित्यत आह । यद्वेति । तथा चाऽविद्योपादानकत्वविरहेऽपि तद्विषयविषयत्वेनाऽविनाभावादस्मितादिषु विपर्ययत्वोपचार इति भावः ।

र्थविषयत्वादष्टविधः ।

"दशविधो महामोहः" इति । शब्दादिषु पञ्चसु दिव्यादिव्यतया दशविधेषु विषयेषु रञ्जनीयेषु राग आसक्तिर्महामोहः, स च दशविधविषयत्वाद्दशविधः ।

"तामिस्रः—" द्वेषः "अष्टादशधा", शब्दादयो दश विषया रञ्जनीयाः स्वरूपतः, ऐश्वर्यन्त्वणिमादिकं न स्वरूपतो रञ्जनीयम्—किं तु रञ्जनीयशब्दाद्युपायाः, ते च शब्दादय उपस्थिताः परस्परेणोपहन्यमानास्तदुपायाश्चाऽणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति शब्दादिभिर्दशभिः सहाऽणिमाद्यष्टकमष्टादशधेति, तद्विषयो द्वेषस्तामिस्रोऽष्टादशविषयत्वादष्टादशधेति ।

"तथा भवत्यन्धतामिस्रः" । अभिनिवेशोऽन्धतामिस्रः । तथेत्यनेनाऽष्टादशधेत्यनुषज्यते । देवाः खल्वणिमादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुञ्जानाः—'शब्दादयो भोग्यास्तदुपायाश्चाऽणिमादयोऽस्माकमसुरादिभिर्मोपघानिषत' इति बिभ्यति । तदिदं भयमभिनिवेशोऽन्धतामिस्रोऽष्टादशविषयत्वादष्टादशधेति ।

सोऽयं पञ्चविधविकल्पो विपर्ययोऽवान्तरभेदाद्द्वाषष्टिरिति ॥ ४८ ॥

तदेवं पञ्चविपर्ययभेदानुक्त्वाऽष्टाविंशतिभेदामशक्तिमाह—

एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।
सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ ४९ ॥

"एकादश"—इति । (१)इन्द्रियवधस्य ग्रहो बुद्धिवधहेतु-

(१) इन्द्रियवधस्तावन्नाऽशक्तिः, तस्येन्द्रियधर्मत्वेनबुद्धिधर्मत्वयोगादि-

त्वेन, न स्वशक्तिभेदपूरणत्वेन । एकादशेन्द्रियवधाः—

बाधिर्यं कुष्ठिताऽन्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा ।
मूकता कौण्यपङ्गुत्वे क्लैब्योदावर्तमन्दताः ॥

यथासंख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां वधाः । एतावत्येव तु तद्धेतुका बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे भवति । तथा चैकादशहेतुकत्वादेकादशधा बुद्धेरशक्तिरुच्यते । हेतुहेतुमतोरभेदाविवक्षया च सामानाधिकरण्यम् ।

तदेवमिन्द्रियवधद्वारेण बुद्धेरशक्तिमुक्त्वा स्वरूपतोऽशक्तीराह—"सह बुद्धिवधैः" इति । कति बुद्धेः स्वरूपतो वधा इत्यत आह "सप्तदश वधा बुद्धेः" । कुतः ? "विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् ।" तुष्टयो नवधेति तद्विपर्ययास्त(१)न्निरूपणान्नवधा

त्याशङ्क्योक्तम्—'इन्द्रियवधस्येति । तथा चेन्द्रियवधस्याऽशक्तिरूपत्वाभावेऽपि तज्जन्य एकादशविधो बुद्धिवध एवाऽशक्तिरुच्यते ग्रन्थकृतेति भावः ।

(१) तुष्टीनां भेदेऽपि कथं तद्व्यतिरेकरूपविपर्ययस्य भेद इत्यत आह । तन्निरूपणादिति । निरूपिकायास्तुष्टेर्भेदे तत्प्रतियोगिका अतुष्टयोऽपि नवेत्यर्थः । नाऽस्ति प्रधानमिति प्रतीतिरसुवर्णानाम्नी अतुष्टिः प्रथमा । एवं नाऽस्ति महत्तत्त्वमिति प्रतीतिरनिलानाम्नी द्वितीया । नाऽस्त्यहङ्कार इति प्रतीतिर्मनोज्ञानाम्नी तृतीया । नैव सन्ति तन्मात्राणि भूताकाशादीनि चेति प्रतीतिरदृष्टिनाम्नी चतुर्थी । धनार्जनप्रवृत्तिरपरानाम्नी पञ्चमी । रक्षणप्रवृत्तिः सुपरानाम्नी षष्ठी । तत्क्षयदोषमपश्यतः प्रतिपत्तिरसुनेत्रानाम्नी सप्तमी । भोगासक्तिर्वसुनाडिकानाम्नी अष्टमी । हिंसादिदोषमपश्यतो भोगे प्रवृत्तिरनुत्तमाम्भसिकानाम्नी नवमीति तुष्टेर्विपर्ययान्नवाऽतुष्टयो भवन्तीति भावः । एवं सिद्धिविपर्ययादसिद्धयोऽष्टौ भवन्ति । अध्ययनेन विना यत्किञ्चित्तत्त्वाविर्भावः अतारमिति प्रथमा । अन्यार्थशब्दश्रवणाज्जायमानं ज्ञानमशब्दः यथाशास्त्राध्ययनानुत्पन्नत्वादसुतारमिति द्वितीया । आगमाविरोध्यूहनं विना जायमानं ज्ञानमतारतारमिति तृतीया । असुहृद्वाद्युपदेशाज्जायमानं विपरीतज्ञानमरम्यकमिति चतुर्थी । दानादिनाऽपरितुष्टाद्गुरोरुत्पन्नं वासनानु-

भवन्ति, एवं सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्ययास्तन्निरूपणादष्टौ भवन्तीति ॥ ४९ ॥

तुष्टिर्नवधेत्युक्तम्, ताः परिगणयति—

आध्यात्मिक्यश्चतस्रः
प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
बाह्या विषयोपरमात्
पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः ॥ ५० ॥

"आध्यात्मिक्यः" इति । आध्यात्मिक्यः—'प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्माऽस्ति' इति प्रतिपद्य, ततोऽस्य श्रवणमननादिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतुष्टो यो न प्रयतते, तस्याऽध्यात्मिक्यश्चतस्रस्तुष्टयो भवन्ति, प्रकृतिव्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य यस्मात्तास्तुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिक्यः । कास्ता इत्यत आह— "प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः", प्रकृत्यादिराख्या यासां तास्तथोक्ताः ।

तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा—कस्यचिदुपदेशे,—

'विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिणामभेदस्तञ्च प्रकृतिरेव करोतीति कृतं तद्ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवाऽऽस्व वत्स'—,

इति सेयमुपदेष्टव्यस्य शिष्यस्य या तुष्टिः प्रकृतौ, सा

च्छेदकमसदामुदितमिति पञ्चमी । आध्यात्मिकदुःखाभिभूतस्याऽपि संसारेऽनुद्वेगादजिज्ञासाऽप्रमोदमिति षष्ठी । आधिभौतिकदुःखाभिभूतस्यापि संसारेऽनुद्वेगादजिज्ञासाऽमुदितनाम्नी सप्तमी । आधिदैविकदुःखाभिभूतस्याऽपि संसारेऽनुद्वेगादजिज्ञासाऽमोदमाननाम्नी अष्टमीत्यष्टावसिद्धयः उक्तनवतुष्टिविपर्ययाश्च मिलित्वा सप्तदश, ते एकादशेन्द्रियवधाश्च मिलित्वाऽष्टाविंशतिभेदाऽशक्तिरिति भावः ।

तुष्टिः प्रकृत्याख्या 'अम्भः' उच्यते ।

या तु,-प्राकृत्यपि विवेकख्यातिर्न सा प्रकृतिमात्राद्भवति, मा भूत्सर्वस्य सर्वदा, तन्मात्रस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात्, प्रव्रज्यायास्तु सा भवति, तस्मात् प्रव्रज्यामुपाददीथाः, कृतं ते ध्यानाभ्यासेनाऽऽयुष्मन्-'

इति उपदेशे या तुष्टिः सोपादानाख्या 'सलिलम्' उच्यते। या तु.—

'प्रव्रज्याऽपि न सद्यो निर्वाणदेति, सैव कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिन्ते विधास्यति, अलमुत्तप्ततया तव'-

इति उपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या 'ओघः' उच्यते ।

या तु.-न प्रकृतेर्न कालान्नाऽप्युपादानाद्विवेकख्यातिः, अपि तु भाग्यादेव । अत एव मदालसापत्यान्यतिबालानि मातुरुपदेशादेव विवेकख्यातिमन्ति मुक्तानि बभूवुः, तस्माद्भाग्यमेव हेतुर्नाऽन्यत्'-

इति उपदेशे या तुष्टिः सा भाग्याख्या 'वृष्टिः' उच्यते ।

बाह्या दर्शयति—"बाह्याः" तुष्टयः "विषयोपरमात् पञ्च" । याः खल्वनात्मनः प्रकृतिमहदहङ्कारादीनात्मेत्याभिमन्यमानस्य वैराग्ये सति तुष्टयस्ता बाह्याः, आत्मज्ञानाभावे सत्यनात्मानमधिकृत्य प्रवृत्तेरिति । ताश्च वैराग्ये सति तुष्टय इति वैराग्यहेतुपञ्चत्वाद्वैराग्याण्यपि पञ्च, तत्पञ्चत्वात् तुष्टयः पञ्चेति। उपरम्यतेऽनेनेत्युपरमो वैराग्यम्, विषयादुपरमो विषयोपरमः । विषयाः भोग्याः शब्दादयः पञ्च, उपरमा अपि पञ्च ।

तथा हि-अर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मानः

पञ्चोपरमा भवन्ति ।

तथा हि—सेवादयो धनार्जनोपायाः, ते च सेवकादीन् दुःखाकुर्वन्ति,

"दृप्यद्दुरीश्वरद्वाःस्थदण्डिचण्डार्धचन्द्रजाम् ।
वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवास्वनुषज्जते ?" ॥

एवमन्येऽप्यर्जनोपायाः दुःखा इति विषयोपरमे या तुष्टिः सैषा 'पारम्' उच्यते ।

तथाऽर्जितन्धनं राजैकागारिका(१)ग्निजलौघादिभ्यो विनङ्क्ष्यतीति तद्रक्षणे महद्दुःखमिति भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा द्वितीयां 'सुपारम्' उच्यते ।

तथा महताऽऽयासेनार्जितं धनं भुज्यमानं क्षीयते इति तत्प्रक्षयम्भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा तृतीया 'पारापारम्' उच्यते ।

एवं शब्दादिभोगाभ्यासात् प्रवर्धन्ते कामाः, ते च विषयाप्राप्तौ कामिनं दुःखाकुर्वन्तीति भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा चतुर्थी 'अनुत्तमाम्भः' उच्यते ।

एवं नाऽनुपहत्य भूतानि विषयोपभोगः सम्भवतीति हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमे या तुष्टिः सा पञ्चमी 'उत्तमाम्भः' उच्यते ।

एवमाध्यात्मिकीभिश्चतसृभिः, बाह्याभिश्च पञ्चभिः 'नव तुष्टयोऽभिमताः' ॥ ५० ॥

---

(१) एकागारिकाः—चौराः ।

गौणमुख्यभेदैः सिद्धीराह--

ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः।
दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥५१॥

"ऊहः" इति । विहन्यमानस्य दुःखस्य त्रित्वात्तद्विघातास्त्रय इतीमा मुख्यास्तिस्रः सिद्धयः, तदुपायतया त्वितरा गौण्यः पञ्च सिद्धयः, ता अपि हेतुहेतुमत्तया व्यवस्थिताः । तत्राऽऽद्याऽध्ययनलक्षणा सिद्धिर्हेतुरेव । मुख्यास्तु सिद्धयो हेतुमत्य एव । मध्यमास्तु हेतुहेतुमत्यः ।

विधिवत् गुरुमुखादध्यात्मविद्यानामक्षरस्वरूपग्रहणमध्ययनं प्रथमा सिद्धिः"तारम्" उच्यते ।

तत्कार्यम्–शब्दः; 'शब्दः' इति पदं शब्दजनितमर्थज्ञानमुपलक्षयति, कार्ये कारणोपचारात् । सा द्वितीया सिद्धिः 'सुतारम्'उच्यते । पाठार्थाभ्यां तदिदं द्विधा श्रवणम् ।

"ऊहः"–तर्कः–आगमाविरोधिन्यायेनाऽऽगमार्थपरीक्षणम् । परीक्षणञ्च संशयपूर्वपक्षनिराकरणेनोत्तरपक्षव्यवस्थापनम् । तदिदं मननमाचक्षते आगमिनः । सा तृतीया सिद्धिः 'तारतारम्'उच्यते ।

"सुहृत्प्राप्तिः",न्यायेन स्वयं परीक्षितमप्यर्थं न श्रद्धत्ते, न यावद् गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिः सह संवाद्यते । अतः सुहृदां गुरुशिष्यसब्रह्मचारिणां संवादकानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा सिद्धिश्चतुर्थी 'रम्यकं' उच्यते ।

"दानं च" शुद्धिर्विवेकज्ञानस्य, 'दैप् शोधने' (सि० कौ० ६ । ४ । ६८) इत्यस्माद्धातोर्दानपदव्युत्पत्तेः । यथाह

भगवान् पतञ्जलिः—"विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः" इति (योगसूत्रम् २ । २६) । 'अविप्लवः' शुद्धिः, सा च सवासनसंशयविपर्यासानां परिहारेण विवेकसाक्षात्कारस्य स्वच्छप्रवाहेऽवस्थापनम् । सा च न विनाऽऽदरनैरन्तर्यदीर्घकालसेविताभ्यासपरिपाकाद्भवतीति दानेन विवेकख्यात्या कार्येण सोऽपि सङ्गृहीतः । सेयम्पञ्चमी सिद्धिः 'सदामुदितम्' उच्यते ॥

तिस्रश्च मुख्याः सिद्धयः प्रमोदमुदितमोदमाना इत्यष्टौ सिद्धयः ।

अन्ये व्याचक्षते—विनोपदेशादिना प्राग्भवीयाभ्यासवशात्तत्त्वस्य स्वयमूहनं यत् सा सिद्धिरूहः । यस्य साङ्ख्यशास्त्रपाठमन्यदीयमाकर्ण्य तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते सा सिद्धिः शब्दः, शब्दपाठादनन्तरम्भावात् । यस्य शिष्याचार्यसम्बन्धेन साङ्ख्यशास्त्रं ग्रन्थतोऽर्थतश्चाधीत्य ज्ञानमुत्पद्यते साऽध्ययनहेतुका सिद्धिरध्ययनम् । सुहृत्प्राप्तिरिति यस्याधिगततत्त्वं सुहृदं प्राप्य ज्ञानमुत्पद्यते सा ज्ञानलक्षणा सिद्धिस्तस्य सुहृत्प्राप्तिः । दानञ्च सिद्धिहेतुः, धनादिदानेनाऽऽराधितो ज्ञानी ज्ञानम्प्रयच्छति । अस्य च युक्तायुक्तत्वे सूरिभिरेवावगन्तव्ये इति कृतम्परदोषोद्भावनेन नः सिद्धान्तमात्रव्याख्यानप्रवृत्तानामिति ॥

सिद्धितुष्टिविपर्ययेणाऽशक्तिर्बुद्धिवधस्सप्तदशधा द्रष्टव्यः । अत्र प्रत्ययसर्गे सिद्धिरुपादेयेति प्रसिद्धमेव । तन्निवारणहेतवस्तु विपर्ययाशक्तितुष्टयो हेया इत्याह—"सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः" इति । "पूर्वः" इति विपर्ययाशक्तितुष्टीः परामृशति(१) । ताः

(१) सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशः-इति कारिकांशस्य पूर्वः-त्रिविध ऊहशब्दाध्य-

सिद्धिकरिणीनामङ्कुशः-निवारकत्वात्, अतः सिद्धिपरिपन्थित्वात् विपर्ययाशक्तितुष्टयो हेया इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

स्यादेतत्-पुरुषार्थप्रयुक्ता सृष्टिः, स च पुरुषार्थः प्रत्ययसर्गाद्वा तन्मात्रसर्गाद्वा सिध्यतीति कृतमुभयसर्गेणेत्यत आह-

न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः ।
लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ॥५२॥

"न विना" इति । "लिङ्गम्" इति तन्मात्रसर्गमुपलक्षयति, "भावैः" इति च प्रत्ययसर्गम् ।

एतदुक्तम्भवति-तन्मात्रसर्गस्य पुरुषार्थसाधनत्वं स्वरूपञ्च न प्रत्ययसर्गाद्विना भवति । एवं प्रत्ययसर्गस्य स्वरूपं पुरुषार्थसाधनत्वञ्च न तन्मात्रसर्गादृत इत्युभयथा सर्गप्रवृत्तिः— भोगः पुरुषार्थो न भोग्यान् शब्दादीन् भोगायतनं शरीरद्वयञ्चाऽन्तरेण सम्भवतीत्युपपन्नस्तन्मात्रसर्गः ।

एवं स एव भोगो भोगसाधनानीन्द्रियाण्यन्तःकरणानि चाऽन्तरेण न सम्भवति । न च तानि धर्मादीन् भावान् विना सम्भवन्ति । न चाऽपवर्गहेतुर्विवेकख्यातिरुभयसर्गं विना, इत्युभ-

---

यनरूपो मुख्यसिद्धेराकर्षकोऽङ्कुश इति विज्ञानभिक्षुव्याख्यानं त्वपव्याख्यानम् । ऊहादीनामपि सिद्धिमध्यपातित्वेन सिद्धिपूर्वत्वासम्भवात । यत्तु तत्त्वकौमुद्युक्तमर्थमाक्षिपता तेनोक्तं-'तुष्ट्यभावस्याऽशक्तितया बाधिर्यादिवत् सिद्धिविरोधितालाभेन तुष्ट्यतुष्ट्योः सिद्धिविरोधित्वासम्भवात्-' इत्यादि, तत्तत्त्वकौमुद्याशयानवबोधमात्रविजृम्भितमिति वक्तव्यमापतति । तुष्ट्यतुष्ट्योः पूर्वमुपदर्शितरीत्या स्वतन्त्रधर्मद्वयरूपतया तयोरभावप्रतियोगिरूपत्वाभावेन भिक्षूक्तदूषणानवकाशात् । तत्र तुष्टयस्तु मिश्रैरेव प्रपञ्चिताः । अतुष्टयोऽपि— 'पञ्च विपर्ययभेदाः'—इति कारिकायां टिप्पण्यामस्माभिः प्रपञ्चिता इति तत एवाऽवगन्तव्याः ।

पन्न उभयविधः सर्गः ॥

अनादित्वाच्च बीजाङ्कुरवन्नान्योन्याश्रयदोषमावहति । कल्पादावपि प्राचीनकल्पोत्पन्नभावलिङ्गसंस्कारवशाद्भावलिङ्गयोरुत्पत्तिर्नानुपपन्नेति सर्वमवदातम् ॥ ५२ ॥

विभक्तः प्रत्ययसर्गः । भूतादिसर्गं विभजते—

अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।
मानुषकश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः॥५३॥

"अष्टविकल्प" इति । ब्राह्मः, प्राजापत्यः, ऐन्द्रः, पैत्रः, गान्धर्वः, याक्षः, राक्षसः, पैशाचः इत्यष्टविधो "दैवः" सर्गः ।

"तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति," पशुमृगपाक्षिसरीसृपस्थावराः इति ।

"मानुषकश्चैकविधः" इति ब्राह्मणत्वाद्यवान्तरजातिभेदाविवक्षया, संस्थानस्य चतुर्ष्वपि वर्णेष्वविशेषात्, इति । "समासतः"— सङ्क्षेपतः "भौतिकः सर्गः" । घटादयस्त्वशरीरत्वेऽपि स्थावरा एवेति ॥ ५३ ॥

भौतिकस्याऽस्य सर्गस्य चैतन्योत्कर्षनिकर्षतारतम्याभ्यामूर्ध्वाधोमध्यभावेन त्रैविध्यमाह--

ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः ।
मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥ ५४ ॥

"ऊर्ध्वं सत्त्वविशालः" इति । द्युप्रभृतिसत्यान्तो लोकः सत्त्वबहुलः । "तमोविशालश्च मूलतः सर्गः", पश्वादिस्थावरान्तः, सोऽयं मोहमयत्वात्तमोबहुलः । भूर्लोकस्तु सप्तद्वीपसमुद्रसन्निवेशो "मध्ये रजोविशालः", धर्माधर्मानुष्ठानपरत्वाद् दुः

खबहुलत्वाच्च । तामिमां लोकसंस्थितिं सङ्क्षिपति "ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः," स्तम्बग्रहणेन वृक्षादयः सङ्गृहीताः ॥ ५४ ॥

तदेवं सर्गं दर्शयित्वा तस्याऽपवर्गसाधनवैराग्योपयोगिनीं दुःखहेतुतामाह—

तत्र जरामरणकृतं दुःखम्प्राप्नोति चेतनःपुरुषः ।
लिङ्गस्याऽविनिवृत्तेस्तस्माद् दुःखं स्वभावेन॥५५॥

"तत्र" इति । 'तत्र' शरीरादौ । यद्यपि विविधविचित्रानन्दभोगभागिनः प्राणभृद्भेदाः, तथाऽपि सर्वेषां जरामरणकृतं दुःखमविशिष्टम् । सर्वस्य खलु कृमेरपि मरणत्रासो—'मा न भूवम्' 'भूयासम्' इत्येवमात्मकोऽस्ति । दुःखं च भयहेतुरिति दुःखं मरणम् ।

स्यादेतत्—दुःखादयः प्राकृता बुद्धिगुणाः, तत्कथमेते चेतनसम्बन्धिनो भवन्तीत्यत आह—"पुरुषः" इति । पुरि लिङ्गे शेते इति पुरुषः । लिङ्गं च तत्सम्बन्धीति चेतनोऽपि तत्सम्बन्धी भवतीत्यर्थः ।

कुतः पुनर्लिङ्गसम्बन्धि दुःखं पुरुषस्य चेतनस्येत्यत आह—"लिङ्गस्याऽविनिवृत्तेः"—पुरुषाद्भेदाग्रहाल्लिङ्गधर्मानात्मन्यध्यवस्यति पुरुषः ।

अथवा दुःखप्राप्तावव्वधिराङा कथ्यते, लिङ्गं यावन्न निवर्तते तावदिति ॥ ५५ ॥

उक्तस्य सर्गस्य कारणविप्रतिपत्तीर्निराकरोति—

इत्येष प्रकृतिकृतो महदादिविशेषभूतपर्यन्तः ।
प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः॥५६ ॥

"इत्येष" इति। आरभ्यते इति "आरम्भः" सर्गः महदादिभूतान्तः प्रकृत्यैव कृतो नेश्वरेण, न ब्रह्मोपादानः, नाप्यकारणः। अकारणत्वे ह्यत्यन्तभावोऽत्यन्ताभावो(१) वा स्यात्। न ब्रह्मोपादानः, चितिशक्तेरपरिणामात्, नेश्वराधिष्ठितप्रकृतिकृतः, निर्व्यापारस्याऽधिष्ठातृत्वासम्भवात्। न हि निर्व्यापारस्तक्षा वास्याद्यधितिष्ठति।

ननु प्रकृतिकृतश्चेत्, तस्या नित्यायाः प्रवृत्तिशीलाया अनुपरमात् सदैव सर्गः स्यादिति न कश्चिन्मुच्येतेत्यत आह—"प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः" इति। यथौदनकाम ओदनाय पाके प्रवृत्तः ओदनसिद्धौ निवर्तते,—एवं प्रत्येकम्पुरुषान् मोचयितुम्प्रवृत्ता प्रकृतिर्यं पुरुषं मोचयति तम्प्रति पुनर्न प्रवर्तते, तदिदमाह—'स्वार्थ इव', स्वार्थे यथा तथा परार्थे आरम्भ इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

स्यादेतत—स्वार्थं परार्थं वा चेतनः प्रवर्तते। न च प्रकृतिरचेतनैवं भवितुमर्हति, तस्मादस्ति प्रकृतेरधिष्ठाता चेतनः। न च क्षेत्रज्ञाश्चेतना अपि प्रकृतिमधिष्ठातुमर्हन्ति, तेषां प्रकृतिस्वरूपानभिज्ञत्वात्। तस्मादस्ति सर्वार्थदर्शी प्रकृतेरधिष्ठाता, स चेश्वरः; इत्यत आह—

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥५७॥

"वत्सविवृद्धिनिमित्तम्" इति। दृष्टमचेतनमपि प्रयोजनम्प्रति प्रवर्तमानम्, यथा वत्सविवृद्ध्यर्थं क्षीरमचेतनं प्रवर्तते।

(१) नित्यत्वं वाऽसत्त्वं वेत्यर्थः।

एवम्प्रकृतिरचेतनाऽपि पुरुषविमोक्षणाय प्रवर्तिष्यते ।

न च–'क्षीरप्रवृत्तेरपीश्वराधिष्ठाननिबन्धनत्वेन साध्यत्वान्न साध्येन व्यभिचारः'–इति(१) साम्प्रतम् । प्रेक्षावतः प्रवृत्तेः स्वार्थकारुण्याभ्यां व्याप्तत्वात् । ते च जगत्सर्गाद्व्यावर्तमाने प्रेक्षावत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वमपि व्यावर्तयतः । न ह्यवाप्तसकलेप्सितस्य भगवतो जगत् सृजतः किमप्यभिलषितम्भवति । नाऽपि कारुण्यादस्य सर्गे प्रवृत्तिः, प्राक् सर्गाज्जीवानामिन्द्रियशरीरविषयानुत्पत्तौ दुःखाभावेन कस्य प्रहाणेच्छा कारुण्यम् ? सर्गोत्तरकालं दुःखिनोऽवलोक्य कारुण्याभ्युपगमे दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वं दूषणम्,––कारुण्येन सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति ।

अपि च करुणया प्रेरितः ईश्वरः सुखिन एव जन्तून् सृजेन्न विचित्रान् । 'कर्मवैचित्र्याद्वैचित्र्यम्' इति चेत् कृतमस्य प्रेक्षावतः कर्माधिष्ठानेन, तदनाधिष्ठानमात्रादेवाऽचेतनस्याऽपि कर्मणः प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तत्(२)कार्यशरीरेन्द्रियविषयानुत्पत्तौ दुःखानुत्पत्तेरपि सुकरत्वात् ।

प्रकृतेस्त्वचेतनायाः प्रवृत्तेर्न स्वार्थानुग्रहो न वा कारुण्यम्प्रयोजकमिति नोक्तदोषप्रसङ्गावतारः । पारार्थ्यमात्रन्तु प्रयोजकमुपपद्यते । तस्मात् सुष्ठूक्तम्–"वत्सविवृद्धिनिमित्तम्" इति ॥५७॥

---

(१) साध्येन-पक्षेणेत्यर्थः । तत्रापि साध्यस्य सन्दिग्धत्वेन व्यभिचारो निश्चेतुमशक्य इति भावः । तथा सति हि पक्षे सर्वदैव साध्यस्य सन्दिग्धत्वेनाऽनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः ।

(२) परमत इति शेषः । अयं भावः । कर्मप्रेरित ईश्वरः कार्यं करोतीत्युच्यते चेत्तत्कर्म कुतः प्रवर्तत इति वक्तव्यम् । स्वतः प्रवृत्तिश्च कर्मणामचेतनत्वादनुपपन्नेति भावः ।

"स्वार्थ इव" इति दृष्टान्तितम्,(का० ५६)। तद्विभजते–

औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः।
पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ॥ ५८ ॥

"औत्सुक्य-"इति। औत्सुक्यमिच्छा, सा खल्विष्यमाणप्राप्तौ निवर्तते। इष्यमाणश्च स्वार्थः, इष्टलक्षणत्वात्(१) फलस्य। दार्ष्टान्तिके योजयति–"पुरुषस्य विमोक्षार्थम्प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम्" इति ॥ ५८ ॥

ननु भवतु पुरुषार्थः प्रकृतेः प्रवर्तकः, निवृत्तिस्तु कुतस्त्या प्रकृतेः? इत्यत आह–

रङ्गस्य दर्शयित्वा
निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात्।
पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं
प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः ॥ ५९ ॥

"रङ्गस्य" इति, स्थानेन स्थानिनः पारिषदानुपलक्षयति। 'आत्मानम्' शब्दाद्यात्मनः पुरुषाद्भेदेन च प्रकाश्येत्यर्थः ॥५९॥

स्यादेतत्—'प्रवर्तताम्प्रकृतिः पुरुषार्थम्। पुरुषादुपकृतात्प्रकृतिर्लप्स्यते कञ्चिदुपकारम्, आज्ञासम्पादनाराधितादिवाज्ञापयितुर्भुजिष्या(२)। तथा च न परार्थोऽस्या आरम्भः—इत्यत आह—

नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः।
गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकञ्चरति ॥६०॥

---

(१) इच्छाविषयत्वलक्षणत्वादित्यर्थः।
(२) भुजिष्या-दासीत्यर्थः।

"नाना-"इति । यथा गुणवानप्युपकार्यपि भृत्यो निर्गुणेऽत एवाऽनुपकारिणि स्वामिनि निष्फलाराधनः, एवमियम्प्रकृतिस्तपस्विनी गुणवत्युपकारिण्यनुपकारिणि पुरुषे व्यर्थपरिश्रमेति पुरुषार्थमेव यतते न स्वार्थमिति सिद्धम् ॥ ६० ॥

स्यादेतत्–'नर्तकी नृत्यम्परिषद्भ्यो दर्शयित्वा निवृत्ताऽपि पुनस्तद्द्रष्टृकौतूहलात् प्रवर्तते यथा, तथा प्रकृतिरपि पुरुषायाऽऽत्मानं दर्शयित्वा निवृत्ताऽपि पुनः प्रवर्त्स्यति'–इत्यत आह–

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।
या दृष्टाऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥६१॥

"प्रकृतेः" इति । सुकुमारतरताऽतिपेशलता, परपुरुषदर्शनासहिष्णुतेति यावत् । असूर्यम्पश्या हि कुलवधूरतिमन्दाक्षमन्थरा प्रमादाद्विगलितशिरोऽञ्चला चेदालोक्यते परपुरुषेण, तदाऽसौ तथा प्रयतते, अप्रमत्ता यथैनां पुरुषान्तराणि न पुनः पश्यन्ति, इति-एवम्प्रकृतिरपि कुलवधूतोऽप्यधिका दृष्टा विवेकेन न पुनर्द्रक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

स्यादेतत्–"पुरुषश्चेदगुणोऽपरिणामी, कथमस्य मोक्षः ? मुचेर्बन्धनविश्लेषार्थत्वात्, सवासनक्लेशकर्माशयानाञ्च बन्धनसमाख्यानां पुरुषेऽपरिणामिन्यसम्भवात । अत एवाऽस्य न संसारः प्रेत्यभावापरनामाऽस्ति, निष्क्रियत्वात् । तस्मात् पुरुषविमोक्षार्थम्' इति रिक्तं वचः"–इतीमां शङ्कामुपसंहारव्याजेनाभ्युपगच्छन्नपाकरोति ।

तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नाऽपि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥६२॥

"तस्मात्" इति। अद्धा न कश्चित् पुरुषो बध्यते, न कश्चित् संसरति, न कश्चिन्मुच्यते। प्रकृतिरेव तु नानाश्रया सती बध्यते संसरति मुच्यते चेति बन्धमोक्षसंसाराः पुरुषेषूपचर्यन्ते। यथा जयपराजयौ भृत्यगतावपि स्वामिन्युपचर्येते, तदाश्रयेण भृत्यानान्तद्भागित्वात्, तत्फलस्य च शोकलाभादेः स्वामिनि सम्भवात्। भोगापवर्गयोश्च प्रकृतिगतयोरपि विवेकाग्रहात् पुरुषसम्बन्ध उपपादित इति सर्वम्पुष्कलम् ॥ ६२ ॥

नन्ववगतम् 'प्रकृतिगता बन्धसंसारापवर्गाः पुरुषेषु उपचर्यन्ते इति। किंसाधनाः(१) पुनरेते प्रकृतेरित्यत आह--

रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः।
सैव च पुरुषार्थम्प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥ ६३ ॥

"रूपैः" इति। तत्त्वज्ञानवर्जं "बध्नाति-"धर्मादिभिः, "सप्तभी रूपैः"-भावैरिति। "पुरुषार्थम्प्रति" भोगापवर्गौ प्रति। "आत्मनाऽऽत्मानम्" एकरूपेण-तत्त्वज्ञानेन विवेकख्यात्या विमोचयति, पुनर्भोगापवर्गौ न करोतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अवगतमीदृशं तत्त्वम्, ततः किमित्यत आह--

एवं तत्त्वाभ्यासान्नाऽस्मि न मे नाऽहमित्यपरिशेषम्।
अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ ६४ ॥

"एवम्" इति। तत्त्वेन विषयेण तत्त्वज्ञानमुपलक्षयति। उक्तप्रकारतत्त्वविषयज्ञानाभ्यासादादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितात् सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारिज्ञानमुत्पद्यते, यद्विषयश्चाऽभ्यासस्तद्विषयकमेव साक्षात्कारमुपजनयति, तत्त्वविषयश्चाऽ-

(१) किंसाधनाः-किंनिमित्तका इत्यर्थः।

भ्यास इति तत्त्वसाक्षात्कारं जनयति । अत उक्तम्—"विशुद्धम्" इति ।

कुतो विशुद्धमित्यत आह—"अविपर्ययात्" इति । संशयविपर्ययौ हि ज्ञानस्याऽविशुद्धी, तद्रहितं विशुद्धम्, तदिदमुक्तम्—"अविपर्ययात्" इति । नियतमनियततया गृह्णन् संशयोऽपि विपर्ययः, तेन 'अविपर्ययात्'इति संशयविपर्ययाभावो दर्शितः । तत्त्वविषयत्वाच्च संशयविपर्ययाभावः ।

स्यादेतत्—'उत्पद्यतामीदृशाभ्यासात् तत्त्वज्ञानम्, तथाऽप्यनादिना मिथ्यज्ञानसंस्कारेण मिथ्याज्ञानं जनयितव्यम् । तथा च तन्निबन्धनस्य संसारस्याऽनुच्छेदप्रसङ्ग इत्यत उक्तं-"केवलम्"इति । विपर्ययेणाऽसाम्भिन्नम् । यद्यप्यनादिर्विपर्ययवासना, तथाऽपि तत्त्वज्ञानवासनया तत्त्वविषयकसाक्षात्कारमादधत्याऽऽदिमत्याऽपि शक्या समुच्छेत्तुम् । तत्त्वपक्षपातो हि धियां स्वभावः, यदाहुर्बाह्या अपि—

"निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः ।
न बाधोऽयत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः—"(१)इति ॥

---

(१) भावनाप्रकर्षाद्विशदाभं सर्वविषयं ज्ञानमुत्पद्यते, तेन विषयीकृतस्य निरुपद्रवपरमार्थस्वभावस्य संस्कारबलादनुवर्तमानविपर्ययैर्न बाधः, कुतः ? बुद्धेः—परमार्थभावनाजन्याया वस्तुपक्षपातित्वेन प्राबल्यात् । ननु लङ्घनाभ्यासवन्नैरात्म्यादिभावनाऽपि सातिशयमेव कार्यं जनयति,कथं सर्वविषयज्ञानलाभ इति शङ्कामपाकर्तुं—'अयत्नवत्त्वेऽपि' इत्युक्तम् । लङ्घनाभ्यासे हि यो युगमात्रदेशलङ्घने प्रयत्नस्ततोऽधिको द्वियुगदेशलङ्घनेऽपेक्ष्यते, नैरात्म्यादितत्त्वविषयप्रत्ययाभ्यासे तु यादृशः प्रथमप्रत्ययोत्पादे प्रयत्नस्तादृश एव द्वितीयादावपि, वैशद्याधिक्यं च दृश्यते, तच्च निरतिशयं भवितुमर्हति, यत्र हि योऽभ्यासः कार्योत्कर्षकरः प्राचः प्रयत्नादधिकप्रयत्नानपेक्षश्च, स तत्र निरतिशय-

ज्ञानस्वरूपमुक्तम् — "नास्मि, न मे, नाऽहम्" इति। 'नास्मि' इत्यात्मनि क्रियामात्रं निषेधति। यथाऽऽहुः 'कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवचनाः' इति। तथा चाऽध्यवसायाभिमानसङ्कल्पालोचनानि चान्तराणि बाह्याश्च सर्वे व्यापारा आत्मनि प्रतिषिद्धानि बोद्धव्यानि। यतश्चात्मनि व्यापारावेशो नास्त्यतो 'नाहम्'। अहमिति कर्तृपदम्, अहं जानामि, अहं ददे' इति सर्वत्र कर्तुः परामर्शात्। निष्क्रियत्वे च सर्वत्र कर्तृत्वाभावः। ततः सुष्ठूक्तम्—"नाहम्" इति। अत एव "न मे"। कर्ता हि स्वामितां लभेत, तस्मात् कुतः स्वाभाविकी स्वामितेत्यर्थः।

अथ वा "नाऽस्मि" इति, "पुरुषोऽस्मि, न प्रसवधर्मा" अप्रसवधर्मित्वाच्चाकर्तृत्वमाह—"नाहम्" इति। अकर्तृत्वाच्च न स्वामितेत्याह—"न मे" इति॥

ननु 'एतावत्सु ज्ञातेष्वपि कश्चित् कदाचिदज्ञातो विषयोऽस्ति, तदज्ञानं जन्तून् बन्धयिष्यति' इत्यत आह—"अपरिशेषम्" इति। नास्ति किञ्चिदस्मिन् परिशिष्टं ज्ञातव्यं, यदज्ञानं जन्तून् बन्धयिष्यतीत्यर्थः॥ ६४॥

किं पुनरीदृशेन तत्त्वसाक्षात्कारेण सिध्यतीत्यत आह—

तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात् सप्तरूपविनिवृत्ताम्।
प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वच्छः॥ ६५॥

"तेन" इति। भोगविवेकसाक्षात्कारौ हि प्रकृतेः प्रसोतव्यौ। तौ च प्रसूताविति नास्याः प्रसोतव्यमवशिष्यत इति निकार्योत्कर्षं करोति, पुटपाकाभ्यास इव सुवर्णस्य रक्तसारतामिति। अयत्नवत्त्वेऽपि—अधिकप्रयत्नानपेक्षत्वेऽपि। बुद्धेस्तत्पक्षपातित्वेनोदयान्निरतिशयोत्कर्षसिद्धिश्चेत्यर्थः।

वृत्तप्रसवा प्रकृतिः । विवेकज्ञानरूपो योऽर्थस्तस्य वशः—सामर्थ्यम्, तस्मात् । अतत्त्वज्ञानपूर्वकाणि खलु धर्माधर्माज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि वैराग्यमपि केवलतौष्टिकानामतत्त्वज्ञानपूर्वकमेव । तत्र तत्त्वज्ञानविरोधित्वेनाऽतत्त्वज्ञानमुच्छिनत्ति । कारणनिवृत्त्या च सप्तरूपाणि निवर्तन्ते इति सप्तरूपविनिवृत्ता प्रकृतिः। "अवस्थितः"इति निष्क्रियः, "स्वच्छः"इति रजस्तमोवृत्तिकलुषया बुद्ध्याऽसम्भिन्नः । सात्त्विकया तु बुद्ध्या तदाऽप्यस्य मनाक् सम्भेदोऽस्त्येव, अन्यथैवम्भूतप्रकृतिदर्शनानुपपत्तेरिति॥६५॥

स्यादेतत्—'निवृत्तप्रसवामिति न मृष्यामहे, संयोगकृतो हि सर्ग इत्युक्तम्, योग्यता च संयोगः, भोक्तृत्वयोग्यता च पुरुषस्य चैतन्यम्, भोग्यत्वयोग्यता च प्रकृतेर्जडत्वम् । न चैतयोरस्ति निवृत्तिः । न च करणीयाभावान्निवृत्तिः, तज्जातीयस्याऽन्यस्य करणीयत्वात्, पुनः पुनः शब्दाद्युपभोगवत्'—इत्यत आह—

दृष्टा मयेत्युपेक्षक
एको दृष्टाऽहमित्युपरमत्यन्या ।
सति संयोगेऽपि तयोः
प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥ ६६ ॥

"दृष्टा" इति । करोतु नाम पौनःपुन्येन शब्दाद्युपभोगम्प्रकृतिर्यया विवेकख्यातिर्न कृता, कृतविवेकख्यातिस्तु शब्दाद्युपभोगं न जनयति । अविवेकख्यातिनिबन्धनो हि तदुपभोगः निबन्धनाभावे न भवितुमर्हति, अङ्कुर इव बीजाभावे । प्राकृतान् हि सुखदुःखमोहात्मनः शब्दादींस्तदविवेकात् 'ममैते'इ-

त्यभिमन्यमान आत्मा भुञ्जीत । एवं विवेकख्यातिमपि प्राकृतीमविवेकादेवाऽऽत्मा 'मदर्थेयम्' इति मन्यते । उत्पन्नविवेकख्यातिस्तु तदसंसर्गाच्छब्दादीन्नोपभोक्तुमर्हति, नापि विवेकख्यातिम्प्राकृतीं ततो विविक्त आत्मा स्वार्थमभिमन्तुमर्हति । पुरुषार्थौ च भोगविवेकौ प्रकृत्यारम्भप्रयोजकावित्यपुरुषार्थौ सन्तौ न प्रकृतिं प्रयोजयतः । तदिदमुक्तम्–"प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य"इति । अत्र प्रयुज्यते सर्गे प्रकृतिरनेनेति प्रयोजनम्, तदपुरुषार्थे नास्तीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

स्यादेतत्––"उत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारान्मुक्तश्चेत्तदनन्तरमेव मुक्तस्य तस्य देहपातः स्यादिति कथमदेहः प्रकृतिम्पश्येत् । अथ तत्त्वज्ञानेऽपि न मुच्यते, कर्मणामक्षीणत्वात् ? तेषां कुतः प्रक्षयः ? 'भोगात' इति चेत्, हन्त भोः न तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनम्–इति 'व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानजन्मना तत्त्वज्ञानेनापवर्गः' इति रिक्तं वचः । 'भोगेन चापरिसङ्ख्येयः कर्माशयप्रचयोऽनियतविपाककालः क्षेतव्यः, ततश्चापवर्गप्राप्तिः" इत्यपि मनोरथमात्रम्" इत्यत आह—

सम्यग्ज्ञानाधिगमात् धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
तिष्ठति संस्कारवशात् चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः॥६७॥

"सम्यक्" इति । तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि कर्माशयप्रचयो दग्धबीजभावतया न जात्यायुर्भोगलक्षणाय फलाय कल्पते । क्लेशसलिलावसिक्तायां हि बुद्धिभूमौ कर्मबीजान्यङ्कुरं प्रसुवते । तत्त्वज्ञाननिदाघनिपीतसकलक्लेशसलिलायामूषरायां कुतः कर्मबीजानामङ्कुरप्रसवः ? तदि-

दमुक्तम्—"धर्मादीनामकरणप्राप्तौ" इति, अकारणत्वप्राप्तावित्यर्थः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽपि च संस्कारवशात् तिष्ठति, यथोपरतेऽपि कुलालव्यापारे चक्रं वेगाख्यसंस्कारवशात् भ्रमत् तिष्ठति । कालपरिपाकवशात्तूपरते संस्कारे निष्क्रियं भवति । शरीरस्थितौ च प्रारब्धकर्मपरिपाकौ धर्माधर्मौ संस्कारौ, तौ च भोगेन क्षेतव्यौ । तथा चाऽनुश्रूयते—"तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इति (छां० ६।१४।२)। प्रक्षीयमाणाविद्यासंस्कारावशेषश्च संस्कारस्तद्वशात्—तत्सामर्थ्यात् धृतशरीरस्तिष्ठति॥६७॥

स्यादेतत्—"यदि संस्कारशेषादपि धृतशरीरस्तस्थाऽपि कदाऽस्य मोक्षो भविष्यति ?" इत्यत आह—

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ ।
ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति॥६८॥

"प्राप्ते" । अनारब्धविपाकानां तावत् कर्माशयानां तत्त्वज्ञानाग्निना बीजभावो दग्धः । प्रारब्धविपाकानां तूपभोगेन क्षये सति, "प्राप्ते शरीरभेदे" इति--विनाशे । "चरितार्थत्वात्" इति--कृतप्रयोजनत्वात् प्रधानस्य तम्पुरुषम्प्रति विनिवृत्तौ । "ऐकान्तिकम्"--अवश्यम्भावि "आत्यन्तिकम्"--अविनाशि--इत्युभयं "कैवल्यम्—" दुःखत्रयविगमम्प्राप्नोति पुरुषः॥६८॥

प्रमाणेनोपपादितेऽप्यत्यन्तश्रद्धोत्पादनाय परमर्षिपूर्वकत्वमाह—

पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् ।
स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ॥६९॥

"पुरुष" इति । "गुह्यम्—" गुहानिवसि, स्थूलधियां दुर्बोधमिति यवात् । "परमर्षिणा—"कपिलेन । तामेव श्रद्धामाग-

मिकत्वेन द्रढयति-"स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम्" इति। 'यत्र' ज्ञाने—यदर्थम्,-यथा 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इति। "भूतानाम्"—प्राणिनां "स्थित्युत्पत्तिप्रलयाः" आगमैः "चिन्त्यन्ते" ॥ ६९ ॥

स्यादेतत्-"यत् परमर्षिणा साक्षात्कथितं तच्छ्रद्दधीमहि, यत्पुनरीश्वरकृष्णेन कथितं, तत्र कुतः श्रद्धा?"-इत्यत आह-

एतत् पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।
आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम्॥७०

"एतत्" इति। 'एतत् पवित्रम्"-पावनम्-दुःखत्रयहेतोः पाप्मनः पुनातीति, "अग्र्यम्"—सर्वेभ्यः पवित्रेभ्यो मुख्यम्, "मुनिः"-कपिलः "आसुरयेऽनुकम्पया प्रददौ, आसुरिरपि पञ्चशिखाय, तेन बहुधा कृतं तन्त्रम् ॥ ७० ॥

शिष्यपरम्परयाऽऽगतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः ।
सङ्क्षिप्तमार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥७१॥

"शिष्य" इति। आरात् याता तत्त्वेभ्य इत्यार्या, आर्या मतिर्यस्य सोऽयम्-"आर्यमतिः"इति ॥ ७१ ॥

एतच्च शास्त्रम्, सकलशास्त्रार्थसूचकत्वात्, न तु प्रकरणमित्याह—

सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य।
आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चापि।७२॥

"सप्तत्याम्" इति। तथा च राजवार्तिकम्—

"प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथाऽन्यता ।
पारार्थ्यं च तथाऽनैक्यं वियोगो योग एव च ॥

शेषवृत्तिरकर्तृत्वं मौलिकार्थाः स्मृता दश ।
विपर्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता नव तुष्टयः ॥
करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा स्मृतम् ।
इति षष्टिः पदार्थानामष्टाभिः सह सिद्धिभिः'' इति ॥

सेयं षष्टिपदार्थी कथितेति सकलशास्त्रार्थकथनान्नेदं प्रकरणमपि तु शास्त्रमेवेदमिति सिद्धम् । एकत्वमर्थवत्त्वं पारार्थ्यञ्च प्रधानमधिकृत्योक्तम् । अन्यत्वमकर्तृत्वं बहुत्वञ्चेति पुरुषमाधिकृत्य । अस्तित्वं वियोगो योगश्चेत्युभयमाधिकृत्य । वृत्तिः स्थितिरिति स्थूलसूक्ष्ममाधिकृत्य ॥ ७२ ॥

मनांसि कुमुदानीव बोधयन्ती सतां सदा ।
श्रीवाचस्पतिमिश्राणां कृतिः स्तात् तत्त्वकौमुदी ॥

इति षड्दर्शनटीकाकृच्छ्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिता
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी समाप्ता ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

१ सिद्धान्तकौमुदी । सभाष्य शिक्षाऽष्टाध्यायीगणवार्त्तिक धातुपरिभाषोणादिसूत्र-फिट्सूत्रलिङ्गानुशासनसूत्रपाठैः सहिता । अष्टाध्याय्यष्टकाकाराद्यनुक्रमसूचिभिः संवलिता । मूलमात्र गुटका । आजतक जितनीभी कौमुदी अन्य प्रकाशकों के यहां छपी हैं उनमें इतने परिशिष्ट विषय किसीमें भी नहीं हैं । इनपरिशिष्ट विषयों से विद्यार्थियों को बड़ा लाभ पहुंचा है । सबसे सस्ता संस्करण मूल्य लागतमात्र ३)

२ मुक्तावली । न्यायव्याकरणाचार्य पं० श्रीसूर्यनारायणशुक्लरचित मयुख टीका सहित । आज तक मुक्तावली पर जितनी टीका टिप्पणी छपी हैं उन सबसे उत्तम यह नवीन ढङ्गकी सरलटीका विद्यार्थियोंके अत्यन्त उपयोग की हुई है ।

संपूर्ण ग्रन्थ का मूल्य १।)

प्रत्यक्षखण्डान्तः प्रथमोभागः ॥≈)अनुमानशब्दखण्डाद्यात्मक द्वितीयोभागः ॥≈)

३ शिशुपालवध । (१ से ३ सर्गः) मल्लिनाथी तथा वल्लभदेवी टीका सहित । आज तक शिशुपाल पर मल्लिनाथी टीका के अलावा दुसरी कोई भी टीका नहीं छपी थी मगर विद्यार्थियों के उपयोग के लिए बहुत प्रयत्न से तलाश कर मल्लिनाथी टीका के साथ साथ वल्लभदेवी टीका भी प्रकाशित की गयी है । यह वल्लभदेवी टीका विद्यार्थियों के बड़े उपयोग की परीक्षोपयोगि है । मूल्य बहुत अल्प ॥।)

प्रथम द्वितीय सर्ग का मूल्य ॥) संपूर्ण ग्रन्थ का मूल्य ३)

४ राजशेखरविरचित काव्यमीमांसा । (१ से ५ अध्याय का प्रथम भाग) पण्डित श्रीनारायणशास्त्रीखिस्ते साहित्याचार्यकृत परीक्षोपयोगि "काव्यमीमांसा-चन्द्रिका" टीका सहित सर्व प्रथम विद्यार्थियों के लिए सेवा में तैयार है । साहित्य मध्यमा के विद्यार्थियोंके लिए यह पुस्तक परमावश्यक है । टीका अत्यन्त सुबोध तथा सरल है अध्यापकोंकी सहायताके बिनाही सुबोध छात्र इसके द्वारा ग्रन्थको समझ सक्ते हैं । विषय विवेचन के साथ ही साथ उदाहरण श्लोकों को व्याख्या भी विशदरूप से की गई है विशेष क्या पुस्तक देखने से ही प्रत्यक्ष अनुभव होगा (दूसरा भाग छपता है) मूल्य भी अल्प लागत मात्र ॥)

५-(१) राजशेखरविरचित काव्यमीमांसा । (१से ५ अध्याय का प्रथम भाग) । मधुसुदनी विवृत्ति तथा बालक्रीडा नामक हिन्दी अनुवादसहित । इसके टीकाकार तथा अनुवादकर्ता साहित्याचार्य पं० श्रीमधुसूदनशर्मा मारवाड़ी संस्कृत कालेज काशी के प्रधान साहित्यशास्त्राध्यापक हैं । काशी की संस्कृत साहित्यमध्यमाके छात्रों के लिए इतनी सरल स्पष्ट उपयोगी एवं विशदटीका तथा हिन्दी अनुवादका होना उनके लिए सौभाग्यकी बात है । मूल्य भी अत्यन्त अल्प लागत मात्र ॥)

६-(२) राजेश्वरविरचित काव्यमीमांसा । (६ से १२ अध्याय का द्वितीयभाग) मधुसुदनी विवृत्ति सहिता । मूल्य ।॥)

७ माथुरीपञ्चलक्षणी सिंहव्याघ्रलक्षण सहिता । बनारस गवर्नमेंट संस्कृत कालेज के
अध्यापक न्यायाचार्य पं० श्रीशिवदत्तमिश्रकृत गंगानिर्झरिणी व्याख्या टिप्पणी
सहित । इस टीका टिप्पणी के लिए अधिक न लिखकर इतना लिखना पर्याप्त
होगा कि विद्यार्थियों के उपयोगी ऐसा सरल तथा विस्तृत टीका आज तक कहीं
मूल्य लागत मात्र ।॥)
भी प्रकाशित नहीं हुई है ।
८ माथुरीपञ्चलक्षणी सिंहव्याघ्रलक्षण सहित । पं० श्री उमानाथाज्र्यालकृत व्याख्या
टिप्पणी सहित । बनारस हिन्दु युनिवर्सिटी के अध्यापक श्री हरिहरशास्त्री सङ्क-
लित माथुरी पञ्चलक्षणी क्रोड़पत्र सहित । इस टीकामें विशेषता यह है कि इसमें
सभी आवश्यक विषयों पर संक्षिप्त में व्याख्या हुई है । मूल्य लागत मात्र ।=)
९ जागदीशीपञ्चलक्षणी सिंहव्याघ्रलक्षणसहिता । बनारस गवर्नमेंट संस्कृत कालेजके
अध्यापक न्यायाचार्य पं० श्री शिवदत्तमिकृत गंगानिर्झरिणी व्याख्या टिप्पणी
सहित इसकी टीका भी माथुरीपञ्चलक्षणी गंगानिर्झरिणी व्याख्याके सदृश परीक्षो
पयोगि सरल तथा विस्तृत हुई है । ऐसी उत्तम टीका का मूल्य लागत मात्र ॥)
१० जागदीशी अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः । न्यायाचार्य पं० श्रीशिवदत्तमिश्रकृत टीका
१॥)
टिप्पणी सहित ।
११ सांख्यतत्त्वकौमुदी । परीक्षोपयोगी वंशीधरी टीकासहित । विद्यार्थियों के लाभ
के लिए मूल्य पूर्व से घटाकर अत्यन्त अल्प रखा है । मूल्य लागतमात्र २॥)
१२ योगसूत्रम् । मणिप्रभा, भोजवृत्तिः, योगचन्द्रिका, भावागणेशवृत्तिः, नागोजी-
भट्टवृत्तिः, योगसुधाकर आदि ६ टीका तथा टिप्पणी सहित । ऐसी उत्तम छः
टीका सहित योगसूत्र की दुसरी पुस्तक आज तक नहीं छपी थी । यही छः टीका
अलग २ खरीदने से ९) ६) को मिलती थी मगर अब यह छः टीका एकत्र वाली
मूल्य लागत मात्र २)
पुस्तक का मूल्य अत्यन्त अल्प रखा गया है ।
१३ अर्थसंग्रहः । परीक्षोपयोगि संस्कृतटीकाटिप्पणी सहितः। मूल्यलागत मात्र ॥।=)
१४ लीलावती । ज्यौतिषाचार्य पं०श्रीमुरलीधरठक्कुरकृत मध्यमापरीक्षा तथा शास्त्री-
परीक्षा प्रथमखण्डोपयोगि नवीनवासना परिशिष्टगणित तथा प्रश्न सहित ।
लीलावतीके जितने संस्करण छपे हैं उनसबसे अत्यन्त उत्तम उपयोगि परिक्षोपयोगि
लीलावती का इस संस्करण के समान दूसरा संस्करण आज तक छपा ही नहीं ।
मूल्य लागत मात्र २॥)
१५ मीमांसापरिभाषा । म० म० पर्वतीय पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त विरचित परीक्षो-
पयोगिटिप्पणी सहित । नवीन संस्करण । मूल्य =)
१६ पाणिनीयशिक्षा । पञ्जिकाभाष्य सहित । पं० गोपालशास्त्री नेने व्याकरणाचार्य
कृत टिप्पणी सहित । मूल्य =)